क्रम सं०

प्रवेश सं० १५०९०

विषय: धर्मशास्त्र

ग्रन्थकार विश्वनाथोपाध्याय:

नाम उपनयनवाक्यमीमांसा

पत्र सं० १-१०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४८

पंक्ति सं० (पृष्ठे) १४

श्लोक सं०

लिपि: दे.ना.

आधार: का.

आकार: ८.२. × ३.४.

वि० विवरणम् पू.

13921 न. १६०४

पी० एम० यू० पा०--११ एस० सी० ई०--१६५१--५० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वाक्ये [illegible] नियोज्य [illegible] तत्स्य [illegible] कस्कृ [illegible] तंतस्य [illegible] १

[illegible] नमो [illegible] संख्यासपण्य [illegible] ब्रह्म [illegible] पाद [illegible] तेषु [illegible] अत्र [illegible] नवापेत्रादे [illegible] तत्सं

स्कारार्थतयोपनयनव्यापारो विधीयते सर्वो विनियोगो [illegible] विनियोगप्रतिसंधाने नैव [illegible] षितोपपत्ती [illegible] विनियोगा

त्कनेन [illegible] ससुवत् । [illegible] विनियोग [illegible] यन [illegible] विनियोज्य धर्मातिरव [illegible] पुनः [illegible]

नयनस्य विधिनैत [illegible] धर्मपनविधिनानवा तद्वाराक्रतुविधिविनियुक्त [illegible] माध्यायानपं । अतएव [illegible] तद्विधाने [illegible]

[illegible] विरोधिविधेपुविधाने [illegible] विधिनात्पर्यापर्यवसाने । उत्तरवा [illegible] नियोगश्रामि [illegible] अधिकारस्य

वाक्य [illegible] विशेषणाविकल्पा [illegible] नयोपनय [illegible] परशेषतयानोपनयनविधेः स्वतंत्राधिकारपुरस्ता [illegible]

[illegible] विधिवत [illegible] सर्वविधानामधिकारपर्यवसा [illegible] कर्तृयोग्यता [illegible] अधिकार [illegible] उपनय

[illegible] स्येवोपनयनाधिकारिता [illegible] शास्त्रार्थ [illegible] कर्तृ [illegible]

नत्वधिकरणताप्यधिकारस्याकुष्ठा । कर्तृत्वे [illegible] संस्कार्यत्वाधिकारविरोधिताप्य [illegible] हेतुत्वो

[illegible] निवेशादुपसंपत्तिपादि [illegible] । [illegible] विधान [illegible]

[illegible] एतेन [illegible]

नमपत्र [illegible] परानुरोधा [illegible] व्यापार [illegible] पन [illegible]

पुनरेवनोपनय [illegible] विधाना [illegible] व्यापारत्वा [illegible] १ आचार्य [illegible]

[illegible] अंतरादधिकार [illegible] ५ [illegible] ३

तेष अधिकारत्वप

पत्नेन माणके पुंस्त्वादिविवक्षावत्सा त्नेनं स्मरमतमिति तत्रैव मिश्रेणोक्तमिति मावाचार्यमते । गुरुमते तु आत्मनेपदत्वपाश्रा
पनन्तिपोभागत्वेनोपनयनव्यापारोऽविधायनदृष्टं पक्षापावार्यस्येवाधिकारस्तत्सर्थविधिश्रुतिविद्याचार्यत्वेन तु संप्रतिपत्तिः । नचैवं
तदग्निप्रसंगः तच्छ्रुतेः श्रौतानुपेक्षहोमपरत्वादिति दिक् । अत्र महार्णवे । अस्तु उपनीतवटुसंस्कारस्य तु आचार्यकामनियोगविनियोगद्वार
त्वेनाप्रयुक्तत्वार्थिक उपनेयस्यापि तत्रैव विनियोगः स्वाध्यायस्यैव धीविनियोगः । परमतोऽस्मन्मते तु अधिवपुरस्यैवाधिकस्तद्वाराया
तस्याधिकारधीविनियोगः अतो विधेर्नियोगांतरावबंधेन नियमसंस्कारत्वादर्थक्यनात्मप्रवेशात् अध्ययनपदेन तु प्रधाननियोगा
वादत्रापि योगांतरं नाप्यत्राधिकारांतरोद्भवतीति संस्कारत्वादिः प्राप्ततादृश्यपदत्वमपत्रमपि । अतएवोपनयनाध्ययनयोः अध्याप
नतियोगप्रयोज्यत्वाद्युक्तिविधिप्रयुक्तिर्योर्दर्शनात्प्राधानन्वये । वस्तुतस्तु लक्षणात्तदौपयिकज्ञापकमात्रत्वेनात्र प्रयुक्तेस्त
नं विधयनानवाप्रलताः अतएवाधानस्यापि क्रत्वर्थप्रयुक्तिप्रयोज्यतेति तत्वं । एवं च उपविमर्शो द्रष्टव्यः नयोपाद्यन्तमा
वासत्वाध्यापयदेवविशेषणविकल्पा । परस्य प्रयुक्तिविरहे ध्ययनावांतराधिकारे येऽवसोपनयनाध्ययनप्रयुक्तिर्व्याप
वन्नियोगस्याधिकारसंपादकस्यावश्यंकत्वादिति नमित्यानियमस्य योगविरोधादिकमिति दिक् । अतोऽगत्वेऽपि स्वानुपनीता
ध्ययननिषेधादुपकारितामात्रेण प्रयोज्यतापूर्वाध्ययनाधानवन्मे थानुसारेण स्वाध्यायाधिकारनिवृत्य
स्याधययनमशक्तेनोपजीव्यबाधायुक्तौ । अध्ययनावोऽन्ये तु मतद्येविवक्ष्यते । उपनयने तु केचांचिद्व्यासावित्रीग्रहणादिरूपमे
वतयानतथास्मतिदर्शनाद् एवमयवार्थबाधप्रसंगः सर्वकत्राक्यतया वा योगस्तत्तदनुगमः । स्वाध्यायन्नोपत्वादितिकर्तव्यतो १

बोधादेवव

एतेन नित्यकृतं द्विविधत्वस्य कृत्वापनाम् उपनयनमिति निरस्तं उपनयनमपि धासनीकाराद्दर्शनादिना पितराचार्यत्वप
कापातेर्ध्वं । कोमापेक्षा योगपरिशिष्टे ग्रहणसंस्कारस्याध्यापवात्त्वं आवश्यकत्वात् तत्सादृत्वाविधपावांतर
येतंतद्योग्यताऽऽसपादकसंस्कारजनयति स्त्रीपुरुषसंस्कारांतर्गतवाञ्छितदंशोपनयनसंस्कारस्येज्यादिधिकारानुत्पत्ताव तु
त्तेः कल्प्यते । अपरे तु तद्बलादेवोक्तसर्वकर्मोपयिकयोग्यतासंपादकतयोपनयनस्य पुरुषार्थत्वमेव च कल्प्यावश्यकत्वात् तत्र
मतेऽस्मारंजणापावर्तात्तदृष्टे क्वचित्संस्कृतनरस्य सर्वकर्मार्थता संस्कारविधिवशोत्तरकर्तव्यत्वे तत्रोपसंहाराद् दिमाकुः । तन्नात्स्मा
वयवस्त्वाक्षिहानेमानाचावात् लौकिकार्थानुगमस्यतेजोमूलत्वेन तद्विरोधे बाध्यत्वात् । तद्दृष्टपादिवदृष्टौ चेद्विकूपन
मनत्वाप्रापर्णः धातूपसर्गयोर्लोके प्रयुक्तयोस्तत्तदनुसारेण विशेषार्थबोधात् । नन्वन्यवाक्यार्थानन्वयोऽवस्तुमाणादिवत
कूपपत्नेमित्तिनोपोक्तरनीत्वेनस्मृतितः अस्यतरकल्पनापुनरुक्ताभिवार्थस्यापत्तेस्त्वनाद्यनुगतानिमित्तानां सर्वेषां च कल्प्यस्वगुण
पाप्नानानार्थताशाधान्यावस्थावेत्पत्तिप्याकुलीस्यात् । लौकिकसाधारणव्यापारोऽविवेकेन वा विशिष्टधर्मोपेतत्वात्स्वार्थ
भूतव्यापारोपाधिरनुगमपरताततद्धर्मोपलक्षणोपासनयेत्यस्य यत्नानुगमो प्रबाधपातस्मात्माणवकोपगमनहेतुरूप
वैतरोवपु योजकव्यापार एवोपोत्तरनपत्यर्थोविधेयः प्रधानं इतरदंगं वोपनीतादिकारकप्रधानांतरं वापथामानं व्ययस्यपा ।
स्वच प्रयोजकव्यापारः शेष्यनुगुणजन्यत्वसत्ति द्वारेणाध्ययनस्याध्यापनानियोगस्य यागमिति तस्यदृष्टार्थता । अप्रासवि
धिवाक्यार्थत्वे स्वविनिरूपिताक्रमाकांक्षाद्यनुरोधेनाध्ययनजनितविद्यावदुपनीतित योग्यतापादएवाध्ययनाधिका
रावच्छेदकत्वसाक्षेपफलतोऽनियमविधितात्पर्यानुगमइतिन विधेयार्थता । एवं वाधिकारानुगुणनियमजन्यादृष्टकल्पनाप्रो
जेसत्यपि तस्यावाक्यार्थत्वेपफलतया विधितात्पर्यानुगमाकांक्षारूपात् तदवच्छेदेनैवोपनयनधर्मार्णामन्वय अर्थिकसा
प्रयो जकव्यापारानुकूलत्वे पादिरूपतेविशिष्टोपोऽनुकूलमतामात्रंपरंपरातिप्रसंगेनदध्ययनाबात् । एवं प्रयोजकतामात्रपक्षेऽपि स्वाधारूपकत्वादेवतद्विरोधो
८ तातृगमः । मम्तुनातिप्रसंगः सा हात्वाविधोपासनात् २६ रूप

नज्ञानोद्देशेनैवतत्त्वमने यतः तत्स्वावएवेति तु तत्त्वं केषा

ध्यत्वावच्छेदेनेव वाक्यांतरविहितगुणानामिति नियमादृष्टीत्यात्स्येव धर्मप्रयोजकता। अध्ययने तु विपरीतावकाशौ इतरंग
त्वाच्च विप्रतिपत्तिसमस्करूपोपयोगि [illegible] नेति नियमादृष्टसिद्ध्युक्तं तु निष्पादिता इहत्वसाध्यो योगतनेनैतद्योग्यतादृष्टक
र्मवनाकांक्षेत्वात्स्पातेषु चोनैवानुत्पन्नो गुणः [illegible] र्वणादिनापेनोपनीतकर्तृकाध्ययनत्वेन तत्प्रयोजनत्वेन स्व
स्तुतात्ताद्यादीनानुकूलाध्ययनादिनैवचकार्यतेति तत्तद्विलये स्वस्य सामग्री विरहादेव परमकार्यविरहो विधेरपि वक्तव्या
फलतो वाने त्रैवतात्पर्यानुगम इति नेतादृशो नियमादृष्टक स्यनाप्रमाणांतथापि नियमादृष्टमात्रोद्देशेन पूर्वांगप्रधानत्वा
वानुपपत्तेश्च परमादर्श वत्तद्वश्यकत्वमिति तथोक्तं। नच पूर्वकारस्यावच्छेदकत्वेकोटित्वेन योपलक्षणं साधान्यापत्तेरेवंवाध्यय
नतिध्येयत्वमुक्तं। अन्येतु स्वतंत्रपुरुषसंस्कारांतर्भावादुपनयनांतरानाध्यानच्छा। नरसर्वकर्मानुगुणादृष्टसंस्कारक
स्पनयपरिपोगदृष्टपदकन्यायेनपुरुषस्यैता पुपनयनस्यैतितत्र न्यादृष्टवपस्यापिधर्मप्रयोजकतेत्याहुः। तच्चिंत्यं
पत्तत्वानिवेलायामेवधर्मान्वयस्तत्रचनदपितस्यैवोपनयनस्यदृष्टद्वारेणाध्ययनशेषता वगमइतितदनुगुणानि
मादृष्टस्येवोत्पत्तिवेलावगतस्यप्रयोजकतोपयुक्तो न तु संयोगांतरोत्पन्नीतसंस्कारस्यप्रयोजनानुगुणत्वादन्वयावस्थानु
पस्थानात्रैतिनिरूपितरूपोपनयनविनियोगानुरोधात्तस्याप्यनुनिष्पादितैवयुक्तो। अस्मात्तितामस्तुस्वरूपास्वआद २
भनानिद्वारणोवेदस्यादिनपाश्च तिसंततिसंयोगवशेनाध्ययनस्यनित्यताध्ययनविधिहृदयेलानुरोधेनवका
म्यतापिसंयोगदृष्टपृथक्त्वन्यायात्। एवंवयथाशास्त्रमुपसंहारेणनित्यविधिसिद्धावपिकत्वधिकारस्यकाम्यविध्यर्थसं
तद्धिकारकोटिनया५

नियमादृष्ट [illegible] स्यौ
धर्मप्रयोजकतानुदृष्टानुदृष्टौ ह्रविशिष्टानियमादृष्टस्येवतत्त्वाविनुस्वतंत्रसंस्कारस्याविप्रणयनाध्ययनादिप्रयो [illegible] दि
पादनाधीनत्वान्नयथाभाकम्पसंहारादधिकारानुगमः। निरूपितरूपाध्ययनविधिरानाथीभूतविशिष्टाध्ययनजन्यज्ञानस्येव
लुविधिरिपादनार्थएवमुच्च [illegible] नयनेपुरुषमात्रेदृष्टांतस्याप्युक्तनीत्याध्यापनार्थत्वावगमात्संहितासुज्ञादिसाध्यवरुण
पूरुषसंस्कारत्वाज्ञानेननित्यत्वावेदकनिंत यथाश्राने न स्वतंत्रपुरुषसंस्कारार्थतयानित्यत्वावगमाच्च। अतएवजुडाधानादिनामपिसंस्कारा
रमात्रोपपत्तिरिति प्राहुः। वयं तु पश्यामउत्पत्तिवेलानिरूपितोपनयनजन्यदृष्टसंस्कारस्यैवाध्ययनादिप्रणालिकयासर्वकर्मानुगु
णादीग्यतापर्यंततयास्वरूपास्थापितत्वेऽपि स्थायिपुरुषसंस्कारांतर्भावोयुक्तः। तत्तत्कालीनसंस्कारोपहितमूलसंस्कारेणैकसंस्कार
योगांतरोपपत्तेस्वतंत्रदृष्टसंस्कारकल्पनेमानाभावात्। नवसंस्कारांतरवैरूप्यमानवशेन तस्यैकयोजनत्वात्। नयद्यपिविज्ञानयोग
तास्संपादकतयाध्ययनस्यापिस्थापि नरसंस्कारपर्यंततानुल्यातथापितस्याशादृष्टत्वात्तदुपहितस्यापिमूलसंस्कारभावाद्भुनतस्य
संहितासुसुदृढस्वसंस्कारांतर्भावः। नित्यत्वावेदकमपिविद्यावश्यकाधिकारसंपादनफलकतयाफलैर्नित्यत्वेनैवोपपन्नमितितेनतद्बलेना
पिसंस्कारांतरकल्पनायुक्ता। आत्पतनिमित्तप्रायश्चित्तमप्यधिकारासंपादनप्रयुक्तमेवाश्रने × द्वारक × नैवन्यायेनाध्ययनस्याप्युक्त्या
र्थत्ववारणीयातदिदमुक्तंन्यायरत्न × दीपमालायामिश्रैः। यथावफलतोनित्यत्वेनान्यो न्याश्रयादिदूषणं तथोक्तमन्यत्रमया। नचैव
मध्ययनविधिनैवतादृशानित्यत्वसिद्धेः संयोगांतरानर्थक्य। एकशाखाध्यायिनांगुणफलत्वपादिपरत्वेनशाखांतरवर्तिनांवतादृशाध्ययन
विधिपरत्वेनस्मार्त्तानांवतन्मूलत्वेनैकविषयोपसंहारेपितत्तद्वाक्यद्वयोत्पत्तिकांतररूपानुरोधेनैवसंयोगांतरतात्पर्यनिर्वाहेतद्विरोध
तात्पर्यांतरमानाभावाज्ज्योतिराद्यग्निहोत्रादेरनुनतथेतियुक्तोऽसमाधेर्निर्णीतमेतेनाधानमपिव्याख्यातं। उपनयनानामुपनयनानावएवेतिवेदितव्यं

तदुपधानमात्रेणतज्जनकोपनयनस्पर्श

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मघातन्मात्रैर्विध्यंतरेण प्रकरणांतरनीत्या कर्मांतरमेव तत्संस्कारमात्रार्थतया विधीयते नैमित्तिकपुनरुपनयनादिवत्। अत्यन्निज्ञानेवान
स्येव संस्कार्यविशेषकार्यांतरवृत्तिप्रयोगः [redacted] मतेसोत्रानुपपापदृष्ट[illegible]शेषाश्रावन्न तु सामान्यत एवोभयार्थता सर्वत्रोपादेशुपनय
नविधेर्निय [redacted] विधित्वमाचार्यमतेस्तु स्थं गुरुपतेरध्यापनविधिप्रयोज्यस्यापनयनस्यांतरंगावांतराधिकाराश्रयेऽपतया वार्यचिका
रिकाध्ययनकव्यापारं विनोपगमनाभावो नित्यस्य आक्षमेवोपनयनं तदंगत्वेन विधीयते। तत्र यद्यपि पुत्राध्यापनातिवड संस्कारस्यद्वारत्वान्वयेलिंगात्
तास्मिन्दृष्टमसासन्नेरद्वारताधीस्तथापितन्मात्रार्थत्वे विध्यानर्थक्याद्ध्ययनवत्स्वनियोगांतरस्य वादेऽनुगुणादृष्टसंस्कारस्यापि विधि
बलाद्द्वारत्वेनान्वयोध्यवसीयते द्वारमात्रतयाव स्वतंत्रोद्देश्यत्वाभावेन साध्यद्वयसमावेशानुपपत्तिर्यो पि नित्यसंस्काररूपस्यापि विनियोग
द्वारत्वं राष्ट्रं। अध्ययने त्वशेषत्वानुगुणत्वाभ्यां स्वातंत्र्याद्विध्यर्थनियोगस्पर्शात्त्वं ज्ञानस्य त्वनुमतिमापारे यार्थिकत्वं युक्तं। प्रधाननियोगव तिद
देवादृष्टसंस्कारस्यमानांतरामेयतमात्राद्दष्टत्वप्रत्यासत्तिद्वारेतु लिंगोपनीतधीवदनुमतिव्यापारेणार्थिकत्वे वैतुल्यतैव। तस्यापि वक्तयोरपि वि
नियोगद्वारत्वेऽप्रवृत्तिद्वारतप्रत्यासत्तेरेवचरणादिवदृष्टत्वाघटकत्वा। एवंचाध्यापनविधिवदुपनयनविधेरप्यदृष्टसंस्कारांशेनापूर्वविधि
तैवनिनियमविधित्वाभावात्तज्जन्यादृष्टकल्पना। अंतरंगत्वदंगांगस्याप्युपकारितामात्रेण साधिकारप्रधानविधिप्रयोज्यतेति सांगोपनयन
स्यसांगाध्यापनवदध्यापननियोगेनैव प्रवृत्तिः। उपकारिता त्वदृष्टसंस्कारांशेनैवेति उपनयनांगत्वावानुगमोपि। नित्यत्वाविदक्रमपिफलानित्य ३
त्वेनैवसर्वेवव[illegible]गावपुरुषमेवाताछात्रास्यैव पुरुषसंस्कारांतत्वविनौ तरस्सर्वकर्मानुगुण्यात्वावगमादिव्याधिकारानुवृत्तेस्तस्यैवानुवृत्ति
रपिविकल्प्यते नाध्यापनप्रयोगमात्रापवर्गिता। अत एव मौलिपुत्राभ्यार्थित्वाविशेषत्वांतराधिकारेण्यापिसोपनयनाध्ययनप्रवृत्तिप्रयुक्तेति तिद
वक्षाविधि[illegible]नर्थकेन प्रधाननियोगानुपपत्तेः संस्कारविधिरध्यापनमनात[illegible]नित्योगतस्यानुरूतेकार्यप्रतिबंधात्।
तस्यैव च पोष्यानुरूप्यादि क[illegible]नेयाप्रासपूर्णस्ता[illegible] १ तज्जन्यसंस्कारस्यो२

लौकिकेपि जूतिदर्शनेतथैवत्युत्पत्तेः॥

मात्रं विवेकादिनिरुक्तं। एवं स्थिते वाक्यार्थे चिंत्यते किमस्यामुपनयनक्रियायां पितुर्वाधिकारोस्तिनवेति। तत्रयोच्यपित्रतिनित्यस्येवाचार्य
करणक्रियायां कर्तृताप्युक्ता। आचार्यपदकरणनाम्नापात्। पितुःपुत्रहिताकरणेस्त्वयमानतस्य पवित्रपसाधनत्वरूपकरणेनेनानुमनाय
गात्। पिता पुत्रयोः साधारणप्रयासत्वाभ्यां परस्वत्वापत्त्यवसानस्वत्वत्यागालैदनायोगा [illegible] न्वात्रेयदानवददृष्टार्थं वरदानं युक्तं एवम
पिकरदानपदार्थबाधाप्रतीकारात्। नक्षत्रकृतदानादिवद्द्वयोरप्योपचारिकतायुक्तमानाभावात्। नवादृष्टार्थतापि समीचीदृष्टार्थत्ववि
धिलाघवात्। फलविधेः कर्तृविशेषोपस्थितदर्शनेनैवतद्व्यवस्थापनस्य युक्तत्वात्स्वास्त्रफलप्रयोक्तरीतितात्कालीनन्यायात्वदक्षिणाद्
नविधिबलेनैवहिपाणाघट्टलिंगादिप्रकेशा। नचोक्तस्वाविलादृष्टार्थेनैव तस्य युक्तमाभेदिनसवनकालीनस्मृतिस्तनक्तात्रिभेन्द्रमात्रेणानुसंधा
वा॰७ नमात्रेणाविरुद्धवाचार्यानतुपपत्तेः। अन्यथा कृतावपिस्वयंकर्तृकतापत्तेः। नित्यवत्प्राप्नाविरोधाद्यनपित्रपोग्यतादिपरत्वविषयतापितस्य युक्ता। एतेना
र्थवरदानवत्संस्कारीतिरमपिव्यारव्याताकिंतु नवाचकुपनयनाध्यापनयो भिन्नकर्तृकता कर्तृरूपावृत्तौ [illegible] विछयपयुक्त उपनीयपयःशि
ष्यामितिकार्यं प्रतिपुरुषनयनत्वन्यकर्तृतरासत्तेरध्ययनाध्यापनानुपयोगितया तस्य तच्छात्रेनादृष्टार्थतापत्तेश्च। अत एव विशिष्टप्रयोजकतो
किकमलौकिकं वाचार्यत्वंकरणादिविधौ जकं। उपनेत्र निवृत्तौ त्वन्यस्याप्यध्यापकतातिएकवतस्योपाध्यायत्वाघनुगमः एवं वो जपोः क्वत्र
लेदेतद्योग्यस्यैवकर्तृत्वे पितुः पुत्राध्यापनांशकर्तृसाधोग्यत्वात्तोपनयनांशोपिकर्तृतायुक्ता नेत्यध्यापनमात्रकर्तृत्वयोग्यतया तन्निवी
दृत्तयोऽन्याचार्यभावानुगमोवाऽध्ययनवदाक्षरूपस्यत्याधस्यवविहिताध्यापनकर्तृत्वेद्वर्गमात्। अध्ययनविधिनावाविहिताध्ययनस्या
जनलौकिकाध्यापनानादोपात[illegible]षयतोपनयनस्य तत्कर्तृत्वेदयोगात्। अत एव संगवेधाध्ययनप्रयोजकते वाध्यापनविधेरितिप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रसिद्धांतः। न च वृत्त्यानिसंधिनापि तु पुत्राध्यापनकर्तृतासंभवः। तद्धिताधिनो न्यायानिसंधिना तदुपाये प्रवृत्त्यसंयोगात् प्रवृत्तत्वाद्यन्याविशेषात् अत
एव पुत्रगतफलसाधनकर्माधिकारो पि पित्रुक्तः फलाभिसंधिं विना तद्योगात् तत्फलाद्वैकवृत्तिज्ञानस्य पूलोपायकर्मानधिकारिता पि
पुत्रा राजादावप्ययमेवन्यायो विधिना तथा बोधनात् तद्दर्शनैकव्यवस्थानात्। न च विधेर्लौकिकतो वा संभवतो पि सामान्येनादेयता। नियु
क्तविधानात्। एवं व्याघात फलेच्छाप्रयुक्तत्वयुता। सर्वदिशा वदानानुपपत्तेर्न तदधीनकृत्याभिसंधिना पुत्राध्यापनकर्तृतायुक्तो। पद्यविद्व
त्तुपायानियमविधानादध्यापनस्यापविधि [illegible] प्रतिविषयत्वाद्धि प्राप्ताध्यापनविधामात्रो ध्यासनयातत्तज्जन्मेदाध्ययनाद्यनुगमोना
नुपपन्नइत्यावार्यमते सर्वप्रतीकारविधानस्यापि गुरुमते तदमुक्तिः। तत्र वरदानफलालौकिकावार्यकसाधनतया यदग्रे पूर्ववदनुवादसम

पस्मृत्या श्रुत्या वा प्राप्ताध्यापनविधानात् तत्[illegible] ककोपपत्तेः श्रुतिप्राशेषुत्वाधियोपनयनं स्वतत्कन्जिदवगमात्। पुत्रावार्य [illegible] त्वस्यानु
ते१ सर्वदिशा दक्षिणाला रहेतुत्वायोगात्। एवं च वृत्त्यर्थाध्यापनविधिविधावितनमर्थान्तरत्वाद् हस्ते। किं च पुत्रावार्यत्वे धर्मान्तरतन्निवृत्ति साध६
विधाक्रिशोधेपि गुरुकुलवासतन्निवृत्तिविध्यनुपपत्तिराघे नित्यप्रशीतत्वस्यापि त्यागनिषेधत्यादिविधिविरोधादृष्टार्थतापा
तत्त्व। श्रुत्वानुवादत्वेनुसुतरामन्यावार्यत्वलिंगतान्ते [illegible] त्वविशिष्टाध्ययनमात्रप्रयोजनतया दृष्टिनिवृत्तिरस्यकुलप्राप्तेः। अन्यथा तु नित्यासिद्ध
स्यैव वासे सतेषां पुत्रतया विवक्षितात्वयप्राप्त्यनुपपत्तेः। एतदारभ्यैनैव वासस्तान्तिकाणामपि विवारसकलत्वे च गुरुकुले निवर्तित
समुत विचारे कृत्वैवं त्यादिशिक्षामसहजमव्यवहारोन्यथ्यात तत्संगतेः। स्मार्तिकमाद्येनानुशास्त्रमुखरे विस्पष्टमेवाकं रूममेवाधिकार ४
मा लोपापित्राद्यपोर्थदानादिना कांक्षितमप्यपुत्रादेनुपनायमतीति। नवीधाहितपुत्रसंस्कारेष्वपि तुः कर्तृत्वाधिकारस्मरणात् तेपनयेत्तत्रमि
त्यादिविशेषस्मरणाद्यपि तुर्वे पुत्रोपनयनकर्तृताद्यकामेवरदानादेः पाक्षिकत्वाददृष्टार्थत्वादिकल्पनेवयुक्ता। संविधानादिप्रार्थितत्वधीनीकरणरूपप्रयो

सामान्यतः २

जकव्यापारद्वारेणैव संस्कारविशेषे सामान्यस्य त्वगतकर्तृतानुगमात् जवैरुपनयनयनी तासा सा त्वपारंपर्योदासीनकर्तृतामात्रस्यापि
कुर्दलैः कृपतीति वक्ष्यात्तात्वगमेमानां तस्सप्तसद्भावव्यवस्थया सा सा वयोजकर्तृत्वव्यवस्थानात्। अतएवमानान्तरवशेनलक्
वृत्तिरानुप्रवेक्षेपिना थिनः प्रधानवाक्यावगतप्रयो[illegible]कर्तृताबाधः परंपरायानानावसाकालकर्तृतायाः। अतएव मिश्रत्वादित्तिसमारव्या
पोद्घातनपेरश्रिता। जिज्ञादिप्रयोगस्य प्रयोजकव्यापारत्वेतत्कर्तृत्व [illegible] प्रकारकविवक्षायामेवेत्युक्तं। विशेषमतोनुपरस्मोपपद्येत्रेत
व५ रवाक्यीयमात्राद्यधिकारसंगत्या प्रयोजकः कर्तृतैरुपास्यार्थप्रकरणात् स्मारनादिक्रत्वा अन्यथावार्यकरणव्यापारालिधावितपा
समानना दिसूत्रेप्यतत्पन्ने रविशेषाश्रमानुरावार्यत्वानुपपत्तेः। एतावदुद्दिष्टोतादिविषमं तत्र संविधानादिव्यापारस्यैव प्राप्तुणभौ
जनादिवत्प्रयोजकव्यापारावच्छिन्नस्य संस्कारकर्मतावपना दिवसार्थे वैविधेः। अत्र तु तत्संपाद्यावार्यव्यापारस्यैव संस्कारकर्मतेति॥
कारककर्तृत्व एवं च प्रयोजकव्यापारविवरतये वाधिकारान्तरत्वगमः पित्रादेस्तत्रैव निपक्षपतयातात्रेरूपितमित्यत्वाद्यनुगमात्। अतएवकर्तृत्रिया
देरपिपितुः प्रकृतस्याध्यापनकर्तृत्वेपि पुत्रोपनीतौ वा वार्यत्वानियतस्साक्षात्कर्तृत्वायोगेपि प्रयोजककर्तृतयैव सामान्यविशेषस्य त्वगतकर्तृ
नानुगमः। अन्यथाध्यापनप्रतिषेधनतदनुपपत्तेरुपपन्नो वा तद्द्वारेनैव पुत्राध्यापनकर्तृतापत्तेः। न च पित्रावार्यत्वस्य तद्विशिष्टान्तविषयतावपा
पावद्विषयु रूपेतुल्यकुलगतिरितिपुत्रकृतेन तास[illegible]विशेषकाप्रवृत्त्युपपत्तौ संकेत्वमानानावात्। सामान्यस्य तोविधिवैषम्यापाताद्वा। न च तथा
४ विस्मृतेरनाजस्यपूर्वविद्याविपरीतत्वात्। तस्माद्यणत्वपि पित्रातिरिक्तस्यैवोपनेतृतयावार्यतागुरुतान्तु पितुरेव अन्यस्य निषेकादिकर्तृत्वा
नुपपत्तेः तन्निमित्तगुरुत्वानुपपत्तेः। न चाध्यापनकर्तृपि, तायात्रुपितत्रानिमित्तत्वात्तिष्ठ अनुपनेतृतयातदेककर्तृकाध्यापनकर्तृताया
गिनतस्यापितदनुपपत्तिः। एवं च व्याघातेन वाक्यार्थबोधानुपपत्तौ तद्वशेनैव पितुरुपनीयाध्यापनकर्तृतावगमो तस्यैव गुरुत्वव्यवस्था।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यतापि पुत्रकार्याध्यापनकर्तृतायाः पितर्यनुपपत्तौ निषेकादिकर्तृताया अप्यननुपपन्नौ प्रसूनबहिर्वल्कीस्पत्रौ जिन्यायात्। एवं च राजन्यादेः
पितृत्वाभावेऽपि त्वत्कुलतापि नेष्टा प्रयोगोऽपि वरं अतएव मनुवाक्ये विशेषपदोपादानमपि युक्तं प्रजयता मात्रत्वादिवत्क्रियत्वेनैव मान
बमात्रसाधारणसंयोगान्तरादिति वाच्यं। श्री आचार्यापितृकपत्नी पाध्यापकत्वानुपपत्तेः संस्कारादिसामि तिवद्ध्यापनप्रयोजककर्तृ
तयैव तदनुगमावश्यंभावात्। उपनयनपितृत्वप्रयोगे मतया के प्यजातिन्यायस्यापत्तेः परात्। न चैवमुपनयनाध्ये कुस्यसाक्षात्कर्तृ
तानुपपत्तौ व्याघातादेकत्र प्रयोजककर्तृतावगमे विधिनिगमकाभावाच्छिप्रपञ्चस्याविपरीतविनिगमकसत्त्वान्निषेकादेः प्रयोजक
कर्तृत्वोपासनयातत्पुत्रि पूर्वोपनीयाध्यापकविप्रस्यैव मिलितकर्तृत्वनिमित्तात्वेऽन्यतावच्छेदकत्वाच्छिन्नतावद्व्यापारगोत्व
एकर्तृत्वाभिरूपनिमित्तावाप्तव्यापारस्य पूर्वक्रमव्यापारकर्तृत्वमात्रनिमित्तात्वात् गुरुतापनयनस्वाध्यापनमात्रकर्तृत्वनिमित्ता
तुलौकिकालौकिकाचार्यतावत्ताविसंप्रतिपत्तिविषय इति वाच्यं। निषेकादेः श्रुतिसमाख्यावरणलक्षणाद्यज्ञानस्य कर्तृतर
प्रवेशाद्धेतोरत्राचेन वै प्रयोजककर्तृताबाधात्। लौकिकप्रयोजककर्तृतायाश्चानियतत्वेनैकस्याभ्यामनिमित्तत्वात् यथाविधीत्य
स्यानन्वयापातान्तपुरोहितवरणविधेर्वैयर्थ्यसिद्धेः। तस्य प्रकृतिप्रकरणादिकयोन राजन्यादिविषयतायाम् लिङ्गादिनयेऽपि
तत्वाद्धूपलपोप्रवृत्तेः। पौरोहित्यानुजन्यपश्चिमांप्रवृत्तीतस्यापि लिङ्गात्। अतएव विवाहकल्पसूत्रव्याख्याने करादिनिरूपणप्राकृप
तत्वाद्भूप पोप्रवृत्तेः। पौरोहित्यानुजन्य पश्चिमां प्रवृत्तीत स्यापि लिङ्गा व। अतएव विवाहकल्पसूत्रव्याख्याने करादिनिरूपणप्राकप
शाखेकर्तृतासमाख्यादिप्रतिषेधेनैवकर्तृत्वरिहृतादिनिरूपाकृता। पाक × कातीय × यज्ञविशेषादेतु आख्यान्तरहेतो श्रोत्राख्या
कीर्तिपूर्वकादिति पावत्तत्सत्वमेव व्यवस्था निषेकोद्देशकविशेषपनतत्मानमधइतितत्क्रमेसादालकर्तृतायाएवनिमित्तत्वस्वीकृ
वावेधौविक्रामना। एवंचागत्यापि प्रपद्यस्यापुपलक्षणता। अन्यथा राजन्यादेः पितुः कृत्वाभावेनतन्निमित्तगुरुतल्पगत्वादि
ति॰

कार्पित्रस्यविप्रमात्रविषयत्वापत्त्यासर्वविप्लवापातात्। नचतत्रपितृमात्रलक्षणायुक्ता मानाभावात्सर्वत्रामुख्यार्थत्वसंभवाच्च। तत्र
तस्वविज्ञानयोनिनापितुरेव मुख्यगुरुत्वात्तत्तल्पगमनमेवमहापातकमितिनिरंकि। नचतथाप्ययोग्यपितरिदोषतादवस्थ्यं। एकमूल
कल्पनालाघवात्ज्ञानार्थनासेवनयाग्रहविषयादिवदुपजीव्यतत्त्वापारयोग्यतावच्छेदकरूपस्यैवमातृपरिणेतृत्वादिनिमित्तत्वोपासनात्॥
तस्यचतत्राप्यनुगमात्। अतएव प्रसंगमिलितादिविकल्पेन व्यापारस्यकर्तृतायाविनिमित्ततत्वखण्डनमप्यपास्तं। आचार्यतायामनुपनीयाध्या
पनकर्तृत्वतत्प्रयोजकमध्यस्थानिमित्तत्वन्यत्वहेत्वभावाल्लक्षणा[redacted]मानाभावात्सर्वत्रात्। अतएव चैत्रजनकोऽनेनानरगुरुताविं
कृतेत्रिणएवं पद्यपिप्रवागत्तापि विषयत्वस्यदेवानेनो विपरिणेतृतातुल्यानिजाविदितेऽत्येनैनतस्यैवाविकल्पथापिलौकिकस्यपरिणायन
कर्तृत्वमात्रस्यातिप्रसंगितयानिमित्तत्वानुपपत्तेः पतित्वमात्रलक्षणेऽयुक्तानियोगागमतपरिणयान्तरेण वजाय त्वेत्पतित्वस्याप्यनु वड
त्पत्तिरितित्वापितेत्रिणएतद्गुरुताप्युक्ता। यद्यपिचागमव्याविधीतिपद्धतेस्सादनतिप्रसक्त्यैवैधपरिणायककर्तृतायाएवलक्षणतस्याः
कर्तृत्व॰ वीजित्यपितृत्वेतत्वतथापिपरिणायनान्तरस्यस्वीकृपायोग्यतानवच्छेदकतयातल्लक्षणानुपपत्तेः पतित्वसामर्थ्याद्धृतप्राकृतपरिणायकत्व
त्वलक्षणावश्यंभावेलाघवात्पतित्वलक्षणेवोक्तातथात्वपिबीजिनस्तत्त्वाभावान्नगुरुतेतिसुसिद्धं। विस्तरस्तुसर्वपरिणेतुःपरिणय
प्रयोगकर्तृत्वात्तिथ्यानोविषयसामग्र्याभावेनपरिणेतृत्वपतित्वयोर्मुख्ययोरभावात्तेषितृणापिनगुरुतापत्तकादिपितृवत्। पितृत्वगुरुत्व
विधर्मापित्तेराघ्गुरुत्वाभावेपितन्निमित्तधर्मतिरानुगमः गुरुतल्पेतु पितृकार्यान्तरप्रमादे सामश्रित्तान्तरोपदेशाभावात्। लघुसंस्कारे भत्तानेकत्व
घ३ नदर्शनाद्गुरुत्वानादेरेणजनीलमात्रप्रयुक्तातत्प्रमादस्यमहापातकेनेतिनिष्कर्षः। अतएव श्रद्धानुलोमादपिजननीप्रमादेगुरुत्वाभावेपिम
हापातकित्वानुगमोऽन्यथातेत्संप्रत्यहेवाव्वविलम्बापन्तेरेवगुरुतल्पादिपदेनमातृत्वलक्षणेवयुक्ताप्राप्तौ तूपक्रममात्रमिताविरोधः। तत्काटेऽप्युद
रपितृपत्नीप्रमादेनैवमहापातकिनतजनकार्यान्तरप्रमादवत्। पितृत्वातिदेशानुतद्धार्याप्रमादनिमित्तप्रायश्चित्तमतिदेशोपासनयाप्राप्यजन
मात्नवीयपतिश्चाध्यक्षस्यवलक्षणादिनानुपपत्तौ दन्तादिनोभावच्छेदेनवादनमात्रसामग्रीत्वकल्प्यनेमानाभावात्।

तायद्वानुमहापातकतोतिपातकस्यैकस्तत्वान्नमध्यापात्नानततनीप्रमादस्यातिपातकतैवपितृपत्न्यंतरप्रमास्यैवतुमहापातकत्वेनितिपदृस्त्रह्यातिपातकसंयोगभवेत्रोवैजननी
त्वलक्षणामहापातकसंयोगविशेषेनुपितृपत्नीत्वलक्षणेतिगुरुत्वानात्स्वेवरवीक्रादेवहेतोरिति

नीप्रमादस्तुमहापातकि[illegible]तितत्वं।कथंपुनःश्रूद्रादेःपितृपत्नीत्वेतद्रूपाविशेषेपिनगुरुतेतिचेत्सत्यंतथापितत्रोपलक्षणकोटिनुपनयनमात्राप
नयोरप्यनुप्रवेशात्तत्कर्तृत्वयोग्यतावक्त्रेकस्यैवममपूर्यतित्वादेर्निमित्ततपाकल्पणान्नवश्रूद्रादेतत्रथातस्तुत्रस्योपनयनेनाधयोग्यत्वादितिआलप
देरेवपितुर्मातृपतित्वादिनिमित्तातद्योग्यपुत्रसंबंधिनीगुरुतापुक्ता।उपलक्षणतापुनःस्मस्त्राधवमेकाध्यवेतिश्रागुक्तं।एतेनोपदेशमात्रावेपिसर्व
पाकपत्नीतापार्वणस्थालीपाकक्रियाकारतयातिदेशेककब्रह्मशास्त्रुपपत्तेर्निबंधात्रैवतत्रानुप्रवेशोदिविधककसनुरोधेनपितृस्येत्वमहागुरोरेवं
दलक्षणमितप्पपास्तोश्रूयथानिमित्तत्वेनानार्थत्वाद्यपरिहारात्अनुगतरूपस्यवानिर्वचनात्मुख्यतपादिविधेरादेसाक्षात्कर्तृतापाएवानुरोधत्वाद्वे।
एतेनसर्वोपसंहारानिमित्तितस्यनिमित्ततायद्वान्त्रपत्स्य वेदोपलक्षकतयातद्वानस्यैवाध्यापनात्मनोमानवेप्यनुगमकृतिनिवेकादिसर्वकवे प्रयुक्तिः८
दाध्यापनकर्तृतामात्रस्यनिमित्ततेप्येकार्थान्नानार्थतादितिपरस्त्यप्यपास्तं।तथात्वेप्रिसर्वगत्याजयनेकर्तृकतावाधेनान्यतरत्रप्रयोजककर्तृ
तावश्यंभावेमुख्यत्वेननिषेकादेसाक्षात्कर्तृत्वोपासनेयोजयमावयवप्रतिपादोपनीयाध्यापनक्रियायामेवप्रयोजककर्तृतोपासनाया उचित
त्वात्।एवंवक्ष्यथनिमित्ततायामपिपितुरेवगुरुतालाभात्नपतित्वाद्युपलक्षकतापीतिश्रुतेरप्यबाधात्शूद्रादिपितृवदेवायोग्यपितुरगुरुत्वेप
ष्टापत्तेरिति।अस्मत्पाविश्रपत्स्यत्वनुरोधात्उपयदपन्यायेनतिषेकादिप्रयुक्तेःसर्वोपपादनकर्तृतापाएवंनिमित्ततया[illegible]पिराजितस्यैवगुरुता
तथापिपूर्वगत्याचार्यतातावत्सिद्धेनजिनस्यैत्याविशेषेणस्थितंउपाध्यायतानुपिच्छुरपिकल्पविद्यकस्यतध्यापकतासंजवात्साधारणी।एवंवाच्ये
नेपित्राचार्यादित्रैवसंहितासुव्यपदेशाजेदस्त्वानिमित्तधर्मजैवेत्युस्पतरसले।।अत्रवदामःसामान्यश्रुतिस्मृतिकूटेतावदितिषोधावेदकोपप
दाधमावात्विशेषेवोपन[redacted]पुनःकर्तृतावगम्यतेसाक्षात्संपर्कोत्तसीनापिविषयसामान्यविशेषस्मृतित्वाकर्तृसामान्यश्रुतिस्ये
त्यपेक्षितपितृरूपकर्तृविशेषोपनयेयोग्यपितरिश्रूणालीमानासेवासाक्षात्वेनेवावतिष्ठतेप्रयोग्यपितरिस्तुतद्वाधात्प्रयोजकतयातत्रा
प्पयोग्यत्वेतेनैवक्रमेणापितामहादेःकर्तृत्वव्यवस्थातत्रापिचमातुरयोग्यत्वात्प्रयोजकक्रियामात्राधिकारितासर्वात्रावेनप्रवृत्तस्यस्वस्यैवप्रयोज ६
ककर्तृताधिकारितावत्कृतिसंपाद्याधिकारसंपादनस्याक्रमपकस्यतदधीनत्वात्वैरूप्यादिपरिहारस्य।प्रागुक्तकृतिपितुरेवमुख्यतयाकर्तृताघनु

गमः।एवंचसर्वश्रुतिस्मृतीनामनुगतरूपेणसाक्षात्प्रयोजककर्तृत्वपरत्वेचोदितस्यपित्रादेर्योग्यतयास्वयंकर्तृत्वानुगमेध्यापनकारकल्लौकिकाधि
कारानुष्ठानावधिकारांतरस्यापिसंयोगांतरात्अनुगमइतिद्वयोरप्युपनयनप्रयोजकताप्रयोजककर्तृत्वानुगमेतुतस्मिन्नपिताधिकारांतस्यैकत्वदनु
रूपेणप्रयोजकताउपनयनाध्यापनयोःसाक्षात्वविधयाकर्तृत्वेदध्यापनाधीनलौकिकाधिकारानुपपत्तौनत्पर्यंतस्यतस्यैवतत्त्वोपिसमानुसाक्षा
त्प्रयोज्यकर्तृत्वकर्तृविषयसंयोगाच्चोदितत्वेनसंयोगांतरोपनीताधिकारांतरानुपपत्तौवध्यापनकारकस्यतत्पर्यंतस्यवालौकिकाधिकार
स्यैवप्रयोजकता।परोपकारमात्रप्रवृत्तौनुसामान्यसंयोगांतरोपनीतालौकिकाधिकारांतरस्यैवेतिव्यवस्था।यद्यपिचश्रुत्याव्यवधानस्यायावा
ध्ययनस्यैवविधिस्तत्रैवचोपनयनस्यप्रवेशतातथाप्युपनयनदृष्टार्थत्वबलात्कुत्सयश्रावणाध्ययनधर्मत्वात्ज्ञानादध्यापनंविनात्वोदिताध्यय
नानुपपत्तौतदेककर्तृकत्वादुपनीतेरूपनीयाध्यापनकर्तृत्वनिमित्तात्लौकिकाचार्यतापिपितुर्भुक्ता।यद्यपिचपितुर्देस्याविसंधिनापुत्राध्याप
नकर्तृत्वासंभवस्तथापिलौकिकालौकिकाधिकारांतरोपासनयाध्यापनविधामात्रात्अनुगमःकल्पस्त्वाचार्यमवरदानान्नानात्वदविसंधी
रपिनानुपपत्तिः।प्रवृत्तिसमानाधिकरणेष्टसाधनताधीजन्यत्वात्प्रवृत्तेरात्मेष्टानुबंधितयैवपुत्रहिताद्यर्थिनोपितत्साधनकर्माधिकारप्रवृ
त्युद्गमेत्वेष्टातराजसंधेरप्यविरोधात्।तत्रचयथेष्टप्रयोजकत्वानुषंगिकत्वव्यवस्था।अधिकारांतराजावेवाध्यापनपर्यंतालौकिकाधिका
रांतरादेवोपनयनपूर्वकपुत्राध्यापनकर्तृता।तस्मादध्यापनादिकर्तृत्वात्[illegible]पस्यविप्रस्य[illegible]पितुःक्षत्रियादेर्वामानवप्रयोजककर्तृत्वेवि
योग्यस्यविप्रस्यपितुःस्वयंकर्तृतैवातेषुक्वाप्रणालीमानाजावादितिजद्गमतोगुरुमतेनुपपद्यमानात्वाचार्यककामस्याध्यापनेनियोगाधिकार[illegible]
उपनयनस्यापिवताद्विषत्वादुजयपत्रावितत्कामस्येवस्वयंकर्तृतायोपतेःपुनःतेःकर्तृतरप्रवेशोमानेन्क्वाश्रुत्यैवजातीयकर्तृजेदस्येवावग[illegible] मातृ
शेषत्वापानप्रयोजककर्तृतायामधिकारिविधिकोपनयनानुक्तत्वेशेषादिव्यापारावश्यंतावेवांतरप्रयोजकप्रयुक्तिःसर्वकोपगमनानुकूल
व्यापारत्वेनतस्यैवोपनयनपूरत्वेतोपपत्तौःस्वयंकर्तृत्वेनाधिकारावाह्ये।वस्तुतस्त्वगृहविधिपर्यालोचनयाहोमाद्युपनयनागततेराचार्यक
र्तृकत्वावगमात्प्रधानोपनयनेस्वयंकर्तृतैवेतितद्वलेनशेषादेरेवोपनयनपदार्थत्वेतितत्वं।आचार्यसमीपमानयंतीत्यादिविध्यालोचनया

अध्यापनप्रधानवत् ताद्योगिकत्वविधौतित्रोषो आचा४ प्रधानेचआन्वगतसाक्षात्कर्तृतापानेवतात्पर्यात्
पासन२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वशिष्टाद्यधिकारांतरप्रयोजकव्यापाराव र्यंभावेन तत्र मानाभावस्या तस्य प्रयोजकव्यापारस्यैवोपनयनपदार्थतानुगमो वा युक्तः। एतेन तद्ध
लादेवोपनयनवेनैमित्तिकादेरेवसाधनत्वकर्तृतार्थस्य तु प्रयोजकत्वेवालिङ्गेयतन्मानवदिति निरस्तं नाम्नवास्मेरष्टमिति तत्रापि नमात्रविषय
तया तस्यैव सर्ववर्णेषु साधारणत्वकर्तृतेसम्पत्तेरेवपरास्तं। अन्यत्वेन तत्रमेव निरसिष्यामः। तत्र केचित् विशेषणत्वत्रापि आचार्यककामस्यैव वस्त
यं कर्तृत्वेप्यध्यापनयनविधिः शास्त्रेषु स्वयं कर्तृते कामस्तार्थस्तथापि साधारणपरंपरोदासीनकर्तृविशेषविषयसंयोगांतरवशेनपितुरु
पनयनकर्तृतानुगमेप्यपितरि प्रणालीमानाभावात्तस्याचार्यककामस्योपनयनाध्यापनयोः स्वयं कर्तृतैवानुगम्यते तत्र्यायादपिसाक्षा
त्वविधयाकर्तृत्वे देशोपनयनवशेनापि शोवाध्यापने कर्तृनियमस्य कांस्यूलोजिन्यप्येनोपपत्तेः। अयोग्यपितरितु आचार्यक्रमेणे व्यवस्था।
प्राप्यविधये च पुत्रादिनार्थित्वेपि पितुर्वरदानफलाचार्यत्वकामनायुक्तेवा कस्मात्स्कन्दवरमात्रस्याचार्यत्वफलता। ब्रह्मोपास्यतादे
रप्यस्यापितनुपेयस्यतत्र लक्षीपप्रदेतित्रय लिङ्गि वित्तुपेयोपायतयाचार्यी बहूनां योरन्यस्याप्यधिकार इति विवेकादिजित्तौ अवद
वणुरुटीका अर्थाद्वार्थी बहूनां योरेणधिकार इति। एवं च पालिङ्गिविपेयोपायतयाचार्यी बहूनां पितुरेवमुख्यतया सोपनयनाध्या
पनाधिकारानुगमे संयोगांतरोपनीताधिकारांतरस्यापि तत्रैव संप्रतिपत्तिः यदत्तु विस्तरणादिनानकथंचित्पि पितुरनाधीनः सम्मा
न्यस्यत्व तदनुगमस्तथापि प्रयोज्यतया प्रयोजकाधिकारांतरानुवृत्तेः प्रणालीमानाभावात्कर्तृविशेषसंयोगवशेनतन्मात्रप्रवृत्तावपितु
रेवसोपनयनाध्यापनस्वयंकर्तृतातस्यापि तत्साक्षात्त्वविधया तेनान्यस्यैवाचार्यी बहूनां सत्त्वे स्वयंकर्तृता प्रयोजकत्वमात्रेण तत्प्रतिरोध
कारांतरमात्रानुगम इति तु न विधा उत्पत्तिप्रणालीमानापुनीतेराचार्यकृतियोग्योपनयनावगासेतद्वस्थस्यैव तज्जन्यसंयोगांतरोपनीताधिका
रांतरानुगमादनुनिष्पादितत्वेन प्रयोजकत्वानुपपत्तेः। प्रयोजकत्वेपि कर्तृत्वविधाविरोधादुदासीनतयानन्यथासिद्धप्रयोजकत्वानुरोधेन प्र
योजकतयातत्प्रयुक्तेरन्यथासिद्धेः। शेषं नोपनयनानिर्दृष्टपिताधिकारांतरानुरोधेन तस्य प्रयोजकत्वे विरोधेपि शेषाध्यापनप्रवृत्त्य

प्रयोजककर्तृत्वेन तन्मात्रानुगमः॥६

6

नुपपत्तेस्तत्प्रयुक्त्यनुवृत्तौ विशेषाधिकारांतरस्यफले। किंचाध्यापनपर्यंततया अधिकारांतरप्रयुक्तत्वमुपजीवितायावासनुपपत्तेरिति
तत्रापि मुख्यप्रयोजकानुरोधेनान्यस्यैवाचार्यी बहूनां सोपनयनाध्यापनस्वयंकर्तृता प्रयोज्यतावत् पितुस्तयोग्यत्वेपि तद्वदेकस्यै
कर्तृतामात्रेणाधिकारांतरानुगमः तथा च विधावपि योग्यत्वायोग्यत्वयोरन्यस्यचलरागादेव प्रवृत्ते तत्तथापि तत्प्रयुक्तयनुगमप्रधि
कारांतरानुरोधेन पितुः प्रयोजकता। नो विषयकांयदनुकस्याचार्यी बहूनां रलानान्मुख्यप्रयोजकजन्यत्वमौलिकत्वाचार्यत्व
नाम्न्यंतराधिकारे पोवसोपकारकोपनयनाध्ययनप्रयुक्तौ तत्र तु नाम्नुपनयनाधिकारांतरादेव मुख्यप्रयोजकानये सादपि लौ
किकाध्यापनोपासनया तत्पर्यंततापितुरेवोपनलिप्रयुक्तिः प्रणालीमानाभावादिति तस्यैवोजयत्तु स्वयंकर्तृता। यदत्तु पितुरयोग्यता
न्यस्याचार्यी बहूनां रूपकारमाजापि नोवपलाजस्तदा विशाक्रमेणैवोपनयप्रयुक्तौ तत्र तु जाम्यवांतराधिकारानुरोधेन धनत्वादि
नाकांक्षितदानमप्यप्रयोजकतामात्रेणोपनयनाध्यापनांतरकर्तृतानुगमः॥ एवं तत्राप्ययोग्यत्वे प्रयुक्तक्रमेणयोग्य एतद्विव
७ येवं प्राच्यानां लिङ्गेप्रतिस्थैवोपक्रमः न पित्राधिकारस्यप्रयुक्ताचार्यककामस्यैवाधिकारस्वीकारादानतुपायांतरोक्तिविरोधा
त् तदेवमतत्प्रये पितुः सामान्यविशेषस्य तुपनीतापुत्राचार्यताकर्तृविशेषाधिकारांतरसंयोगानुरोधेन मुख्यः कल्पः क
र्तृविशेषस्य तीनां वमानांतरीसंकोचेमानाभावात्सासाताप्रयोजकत्वोदासीनकर्तृत्वमात्रपरतेति सर्ववर्णविषयतानवतद्धेन
तत्रिपादरपि पुत्राध्यापनाध्यापनेति सर्वेसुस्थं। नच कर्तृविशेषस्तोपस्थेयप्रयोजकतामात्रशास्त्रार्थेन तत्परतेति
तद्वचनादेवास्य स्वयंकर्तृतेति पूर्वपक्षोपते नताव[redacted] समानेसूत्रस्यैवाष्टान्वाख्यानपरत्वेसंभवति विनिगमनाविरहः स्वार्थव्याख्यानपरताया
नपरता तद्गणस्वमात्रोपासनयाप्रकारः स्वतः प्रतिज्ञानतासयातु स्वतः प्रतिज्ञातपथप्रावाकाक्षितविवेकांतरफलकतया तोष्णभाव
नार्थव्याख्यानपरतायाः कृचिद्स्वीकारे स्वतः प्रतिज्ञातताष्टान्वाख्यानपरतायाश्चैवोत्सर्गिकत्वाभावेदुरवतात्पर्यानुपपत्तिः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मानांतरासिद्धसंमाननाद्यर्थतापाऽकर्तृत्विप्रापफलकमापारोपलक्षणतामात्रो पासनपास्वरितत्वस्त्रात्तत्वसदेप ह्य प्राप्तो तन्नुगमार्थतयै
वतन्निवीतान्। अतएवोक्तं महाभाष्ये अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारंभइति। तदेवं यारंभपक्षविधया मा दृशामुपनीतेकौकिकवार्थिकसाधनत्वमात्रां
त्तरेणावगततत्तादास्यक्रियाविशेषोपलक्षणत्वोपासनया अकर्तृगतास्तित्वफलककतपाऽप्राप्तमात्मनेपदमुपादिश्यतेयद्यप्पावार्यत्वंकर्तृगतं
तथापि पावकादिविक्रियायोगमात्रनिमित्तं तथा नुतस्याक्रियाफलकता अधिकारांतरं तु यद्यपि कर्तृगतं तथापि तस्यो तत्रोविधेया क्रियाफल
त्वेनानन्वयाल्लोपग्रहश्रुतेस्तत्त्वमीयताबोधकतेसकर्तृगतास्तित्वफलकान्वयेविशेषेतरार्थकितान्वाधानवत्कर्तृसमवायेपितदभिप्रायता
मात्रेण प्राप्त्यभावात्तत्वोपग्रहस्तुगमः। पतोनतावद्धस्तेः स्ववशः पुरुषार्थतापर्यंपरिकपुरुषार्थत्वैयस्तेषामनुबंधितया प्रमाणेनवृत्तस्त्रय उ६
त्तं तु पापतमेव कर्त्रभिप्रायतात्मनेपदश्रुतेर्व्याख्या अन्यथावैयधिकरण्यात्। आहवनीयादेस्तु न धेतिपुरुषः कर्त्रभिप्रायता हेतु अधि
कारात्तरस्य तु बंधितयो सभो पुरुषार्थत्वानवबोधात्तत्रअस्यास्केनेरूपत्वाच्चनतावृत्तवशरा कर्त्रभिप्रायत्वेपुरुषस्यापिवाचार्यप्रांतरानुबं
धिनोऽन्यथापत्तविघ्नसुत्रकत्वात्तोसमासस्तेरूपयोगितातथानवनितस्तु बंधितयाविधेः पुरुषार्थत्वबोधकताउपनयनस्याध्ययनत्रोवनतो
पनेयगतकर्मफलानुबंधितयेवतज्जन्यार्थबोधादिद्वारानबोधकत्वात्तत्त्वनश्चिनउत्पलभावार्थस्पेष्टस्वेष्टहेतुताबोधस्येवप्रवर्तकत्वात्तथा
तेष्याद्यवपिस्वेष्टानुसंधानादेवपुत्रगतफलहेतुयर्मप्रवृत्तिरिति तेनकर्त्रवार्थगतेष्टोपायतयाकर्त्रभिप्रायतापुरुषविधावितोपनेयगतेष्टो
पायतयावनकर्त्रभिप्रायताकर्तुस्तथानअन्त्रत्वात्तत्रासिद्धेरुपाकर्तृत्वादितिविधनरावश्यकतोविधिबोधितेष्टहेतुताविरवेष्टहेतुताबो
धादेवप्रवृत्तिरितिस्वोपस्थितेष्टहेतुताधीद्वारेणेवविधेः प्रवर्तकत्वानुगमः प्रवृत्त्यनुगमश्चा कर्त्रभिप्रायत्वेपि पुरुषः स्वेच्छयाचार्यत्वानु
बंधित्वापाराविशेषोपलक्षणोपासनयाविधेतेस्यपुरुषार्थत्वानवबोधान्यत्वात्त्वायार्थत्वजनकव्यापारत्वस्यापग्रहश्रुत्यानात्रेपा ८
नेकर्तृविशेषप्रत्ययनेः प्रयोजकव्यापारपरत्वेपितस्य तदनुबंधित्वात्तयोगत्याः कर्त्रभिप्रायफलकत्वात्त्वसंमाननाद्विमात्रेणेवात्मनेपदप्रसंगो
मुख्यव्यापारवाचकौदीरः। अधिकारांतरद्वारकपुरुषार्थत्वपरत्वेनुप्राप्तयोगेनैवप्रसंगस्यार्थविशेषेनत्त्व

वनू॰

पा॰ वि॰

पुमादितिमहत्त्वसद्भाववविचयस्यप्रयोजकत्वात्पूर्वेण त्यासर्वत्रापि कर्तृत्वविधायापात्रयपरतापुत्रेतितद्वमतेपुरुषमतेस्यत्यनुमितविधिनाऽ
लौकिकाचार्यत्वसाधनत्वेविहितानेकनियमयुक्तोपनयनं ताभ्यापनेविधाना अत्यस्तस्तेरर्पितत्वरतावगमेमानांतरावगताचार्यकरणवा
पारार्थतायाअकर्त्रभिप्रायतामात्रोपलक्षणतो पासनपापूर्वोक्तेसमुद्देशोल्लिमितव्यापारस्यानैगत्वेऽर्पितस्तु फलत्वात्कर्त्रभिप्रायफल
त्वाविशेषादधिकारांतरपरत्वेपिप्राप्याध्ययसादिमुपग्रहविधिनिस्याप्रयोजकतेवायपिवेष्टस्यनियमेअनियमेवाजेदाद्वायनाक्रिया
त्वारकत्वनिवृत्तोवाचार्यवरोदयहतिमुख्यस्यार्थग्राहप्रयोगास्तनियमोपायावेपम लौकिकमाचार्यकमुपनयप्रमाप रंपराफलं कर्त्रभि
प्रायमेवतथापिकभरकावस्थोतस्मेस्तितफलस्येवाक्रियाफलत्वाद्वार्यकस्पबोपनयनकारकस्ययतिकृत्येध्यापनकत्वकावस
स्पकस्यतथात्वाभावाभूप्राप्यप्रयोगविवृतताकर्मफलस्पतुतथात्वेविकर्तृफलत्वात्राप्तवादपरावपि तथाभूतापूर्वफलानुगमेनेवत
दुपपत्तिः स्वर्गादेरतथात्वेपि यद्यपिकश्चोनाचार्यकरणविधिपच्छेतज्जनकव्यापारत्वस्यशक्यतमोबाधितयावोपपत्तेस्याप्रग्रहवदुपग्रहस्य
त्रगमीत्वस्वीकारास्यनेरर्थान्वाख्यानपरताप्रवेक्ष्यादिपुरुषोबाकर्त्रभिप्रायार्थतेतिस्सुत्रयः रेवैवप्रयोजकव्यापारस्यप्रयोजकक
र्तृत्वस्यवाचार्यकजनकत्वाज्जावेनतस्परतापानेभिन्नाभावेनात्मनेपदप्रसंगस्यापत्तेपहविरोधाद्यथावविपर्ययानुपयसविमर्शः
तथापिच स्याद्यविनतेस्यमहार्णवादेनिराकरणान्मूर्वंमतमेवतत्त्वमित्यविरोधः। तत्रापित्रकृत्यर्थमात्रप्रकारकबोधोपासनयाप्रयोजककर्तृत्वा
त्वपरत्वानुगमेनतप्युपग्रहांतराप्तौ को रात्त्वार्यकजनककर्तृतापामतात्सर्वविषयेकर्तेतापास्तत्जनकत्वानद्रूपादिवत्स्यानत्व
नीकारेफलांतरेपितात्पर्यविषयोजपकर्तृत्वयोस्तदजनकतयानुल्यवत्तत्प्रयोजककर्तृत्वतद्व्यापारत्वान्यतरप्रकारकबोधोपासनयाच
प्रयोजककर्तृत्वतात्पर्यानुगमेप्रकृतिप्रत्ययान्यतरलक्षणापत्तेर्द्वितीयेवाप्यपाविशिष्टविद्धेगोरक्तोबाधितपात्रनीतबोधानु
ग्रहलाभादविवदत्पदस्यपादिकल्पनापापएवजन्यारूत्वात्सर्वगत्याजयकर्तृत्वपरतेतिप्रतीतदर्शनादविरोधइतिनपरस्मैपदप्रति
षिधिलाघव॰

र्य॰५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आवश्यकश्राद्धादिविधिबलेनेव ८
ने २

अर्द्धकातरश्चिरहेव १

बलात्प्रयोजकवर्त्तृत्वमात्रस्यताधिरोध्यनेर्युक्ता। नचवरदानविधिवशादपितदुपपत्तिः अन्याचार्यत्वेपिसर्वांशस्यैवप्रसंगादेवमतद्यपि
सजिवत्यच्छदनुपपत्तौवोत्सुपाध्यायानोक्तास्तपपन्नपुत्रवी। दानवदृष्टार्थतावरूपंजावेपतांतरेणाविरोधात्। अतएववरदाशङ्कस्यापितद्दे
वताऽस्ततास्वत्यपिवपितापुत्रयोःसाधारणस्वाम्येपितुःस्वार्जितेधोस्यतंत्रात्तत्तात्त्वेषाँनविधेयासमाप्तिरितिदाधादिवद्वितक
रिपितेवतावताधनेनासौस्वामी। कर्तुंशक्यतइतितदुपपत्त्यर्थस्याप्यनुगमः। नन्वेवंतुल्यापवाथतयातेद्वैसंधानेनापितदुपपन्नयना
दिसत्त्वस्यनुपपत्तिःश्राद्धालेविसर्वगत्यापत्त्वांतरापिसंधेरुपपत्तेरितितंभतीतिस्वधर्मेमेतिवचनमात्मव्यानेयदप्यादुदित्यादिनासं
पद्यतदस्वतेनमेधातिथिनोक्तं। वयंतुस्वर्वमानैःपितुरविद्वानवावत्स्वावगमेतद्वलेनैवजीवनोपाधिकवंत्रावदंश्चाप्रतिग्रहानुमत्या
विनृद्ववादानानुपपत्तावविस्वार्जितदानेनैवपित्रपिविकस्तनविध्यनुगमः अवश्यंवाचाचार्यत्वेदिधिनक्रमाप्रातदमाजावेतिसामात्तव
रदानाविधिबलेनेभतिश्रवानुमतिस्युपगंतव्या। अतएवच्युत्तदर्शिवाजिनेतिहासादेरप्युपपत्तिः। नवविभागाजावेनपुत्रार्जितेपिपितुः
स्वाम्याधानानुपपत्तिःतादृवस्थ्या। तद्वलेनपित्रादिवत्साधारणस्वाम्यस्यैवस्वीकारात्। विधादिलब्धतयावासाधारणस्वाम्यानुप
त्ते। नन्वेवंसतिमहाघादेपगोरवादेवान्याचार्यत्वनियमःसंकवः अनंतरबोधोत्तरपरिहारेसर्वगत्यासानवापितदेवरूपंजावेनतु
त्वात्। सर्वपरिहारेपिकल्पसुखत्वेनबहुमानस्वरसविधिलाघवाचतुरयत्वानेनवाहेपत्वादितिक्रमः। अन्येतुपरिणामकृतेपि
ध्यार्थलाघवानुरोधादाकांक्षितविधानान्यपदार्थस्यासाधिकारस्वत्वाभावात्लाभादानन्तुपादानपेक्षातस्तद्विषयएवइति
पाविधिःअन्यादिविरोधेनिर्णयवदामानमात्रस्याविवेककरत्वात्कर्तुदक्षिणाविधोनित्यत्वेपिअसाधवविरोधात्तादृशाम्नाय
कत्वेनपतिपतान्यावेयुक्तः। नचैवंसर्वानुरोधादन्याचार्यत्वनियमःतथात्वेपिसर्वगतातद्बाधात्सर्वन्यायान्त्रेत्याहुः। अध्यापन ६

१९ं [illegible] गुरुकुलवासनियमनिवृत्तिनिरूपणसमाकर्तनस्यास्नानादिनियमनिवृत्तिनिरूपणस्नानादमकत्वेपिकोवृषनीत्याप्राप्तवेदार्थग्रहणादनंध्ययो
नःसंस्कारःस्नानयमनियमत्यागश्चसमावर्तनमितिमेधातिथिः। अन्येतुनियमाञ्चनिवृत्तिरेवस्नानसमावर्तनंतूस्नाहांगमपिश्राद्धकुलात्स्याकुले
विधिक्रमनामित्याहुः। वस्तुतस्तुगुरुकुलात्स्वगृहागमनमेवसमावर्तनंनिमित्तवादलाभेनतस्यनिवृत्तिप्रयोगाचार्यत्वेपिविरोधइतिनित्यं। १२

कर्तृत्वानुपपत्तिवारकोपनयनकर्तृत्वानुपपत्तियुक्तित्वादृशामेवपरास्ता। नचगुरुकुलवासतन्नियमतिविध्यनुपपत्तिरपियुक्तिः।
गुर्वंतरकुलवासाध्ययनाद्यनुसारकस्यचेच्छापरवंचनादिनिरूपणेगुरुगृहेकुलवासनियमप्राप्तौतन्निवृत्त्यामिकाचार्यत्वेपिविके
व्ययभावितावारपर्यंतनियमाविध्युपपत्तेस्तत्तरकालेवेदाध्ययनादिनियमनिवृत्तिरुपपन्नप्रयोजनाभावेनतन्नियमसमावर्तननिवृत्तिविधेर
प्युपपत्तेः। अथत्रवासस्यपूर्वंतत्रतन्निवृत्तिर्वाविधेयापत्तौअप्रसक्तत्वादनुवृत्तौदोषादनेविधातरवैरूप्यापत्तेरन्याचार्यत्वपक्षेपिचैवमेव
विधानत्राविप्रयोजनवशोनपक्षप्राप्तेरेवापत्तेरनुल्लत्वात्। नवतथात्वेपिरत्यागनिषेधादिविरोधःक्रियागाद्यनुमतमार्गेणतदुपपत्ता
कृत्वानादिविरहेयावत्तत्कुलवासनियमलोपेवितदनापत्तेः। नहिकर्ममात्रेणत्यागादिवत्तदर्थानुगमःशक्तिनाधपविनादेशांतरगमनाद्य
नुवितदापत्तेः। अतिगार्ध्यानातिचरितव्याविसादिनिषेधेनपक्षांतरेपितुल्यतापत्तेश्चाक्रियस्याचनियमहान्नेनतथैकायदहरेवविरजे
दित्यादिनाविषयमात्रनिवृत्त्यनुज्ञानेपित्रादित्यागस्यापत्यनुमतेरितिपुत्रोनियमनिवृत्तिविधिः। नवतथात्वेप्रागपिनियमनिवृत्त्युपपत्तौविध
र्योपपर्यंतनियमाद्विधानुपपत्तिःनियमविधेर्दृष्टार्थतयानोदितनिवृत्त्यायामानेनिवृत्तावव्यविरोधात्। तत्तत्कालविज्ञानेपित्रानविरोधवशात्नियम
मनुल्लंघ्यतानप्रयोजननिवृत्तिप्रतिक्रमविशेषोपहितरहस्याध्ययनपर्यंतंगुरुकुलवासनियमावश्यंभावोपगुरुसेवयानुपायस्तादितिनतदु
प्यनुपपत्तिरतएवनहेतुवादानामवितत्वज्ञानाधिकारःएकस्यादिसिद्धांतस्यापुत्रत्वादित्यन्यत्रविस्तरः। एवंवचनानुवादत्वेपिविधिपर्यालो
चितावयस्यपूर्वंगत्यस्वतोनित्यसिद्धत्वाभावेश्चापिनिवृत्त्यनुवृत्तिवक्तेनविवक्षितेनोऽयमप्युपपत्तेः। मूलएववतान्निरूप्यवहारस्याप्यवि
रोधःशान्तिकेभिविरोधश्चप्रसंगेनैवपरास्तः। तस्मात्पितुरन्याचार्यत्वोपपत्तावुपाध्यायतावत्साक्षिसाधारण्येवेदविस्थितं। गुरुतानुपितृवि
नोपस्येवमर्वांमादेवहेतोः। पद्यपिवपाकयज्ञानामाचार्यस्थालीपाकविकल्पत्वेतथापिप्रकृतावेवविकल्पान्नियतश्चलक्षणस्यनुपपत्तेनतस्य
पुत्रेलोके। अग्रेचनियमगुरुत्वनिमित्तत्वानुपपत्तेःविवादभेदोपादिवदसर्वत्राद्धिमातरूपातेस्पष्टप्रसंगेनैवनिरासान्यपितृजि

नियम २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नेकथं पित्र्यप्रिवेष्टितिवेनादिकर्तृत्वसंभवः। एवंगत्या वीरमित्रोपिसारालं दृष्टसंजनि नान्यतस्त्वापि प्रयोजककर्तृत्वाश्रयत्वेणाकारणाभा
वाद्धितिगमकाभावात्पूर्वोक्तविपरीतविधिर्निगमकसत्त्वात्पुनश्चित्रकाशेआचार्यजनककर्तृत्वोपासनंयुक्तं तस्मात्पितुरेवयुक्तत्वेघपोगतिःप
दिघासुप्रवेकार्थी दिपुत्रत्वात्पित पतिलाघपलक्षकृतेतिरजन्याधोग्यपित्रादेरपिपुरुताद्गमः पद्माक्षितेतनिसित्तत्वाधपाभ
नवानानार्थत्वादिपरित्वारपेक्षणामानाजावेश्रूपस्थलेपेवनिमित्ततेतिताच्छ्रापितविर्हेपस्पेचपुरुतोतद्वर्ण्यपस्थतेरण्यकुयत्तः।
त्रनस्य त्वपुरुत्वेपीचापत्तिरेवप्रयुज्यतादेस्पिर्त्वादिनिमित्तत्वेनमातन्यजपेयं स्पुरुत्वेधुपपत्तेरविरोधः पुरुतल्पेन्नकंतथात्वं
दाद्दरुपस्त्रात्रीणांपुविधेनरजन्याप्रविषयत्वेपित्रादिप्रमुखात्मोयविप्रोबादेवसंप्रतिपत्तिः। मात्वपपुरैविप्रेनुविपर्यपेणपत्तिः॥ पित्रूइ
एवंवेसत्यपुपधेयप्रपुरुत्वाचार्यत्वादिसंवरेविलक्षणोपाधीनामसंस्कराभक्तिमितौ संहितासुयपत्राजेदधर्मजेतघपपत्तिः। श्रा
त्वाप॰ द्गोवादिजेदस्पप्रवाक्षिरोधित्वे रोधिधर्मस्पवक्षविप्रनाम्नाभात्रिमितसंशतिपतावपिननैमित्तिकवैषम्यापत्तिः। अतएवदेवयाज्ञुचि
धेनतत्राप्रनियमामात्स्याचैवाचार्यत्वोपपत्तिनाप्रथ्यरेवतात्वविधानापित्राचार्यत्वे पितुःपित्रवेनपार्वणदेवतात्वंआचार्यत्वेनत्वेत
दिष्टदेवतात्वमितिजयरावीयतादिप्रयदेआदिवद्दरोधादित्पस्मायितत्वरणः। तस्मात्पुरुतावदाचार्यताविधोधविप्रतिपतुरेवेतिप्र
क॰ल्पः रवाः पुनर्माणवकजन्यादेरपत्यप्रयोजकतेवसंविधानादेनुपपत्राप्युकल्पइतिस्थितं॥ अत्र केचिदिदञ्जिन्त्यं स्याचार्यत्वनियमसमर्थ
पमानेनकेनचिदत्तेनप्रत्यपिताश्रजाचार्यः सुतावाद अग्नजोभ्रातादीक्षकःसाक्षाद्धापुत्रपुत्राचार्यस्पतिपवरीपाठात्तस्पा
श्चित्रातकोवस्मरणाच्चनापितापुत्रमुपनयेदितिनिषेधोत्पनात्रपितुः पुत्राचार्यतापुनरावपुत्रादयोमश्रयोपनपतिसंग्रह
कारववनाद्दप्रीहिणासुतोपनीतस्पैवानिपतत्ववाक्यानिषादनपत्तौ लाघवेनसाक्षात्पुरुत्वमायपाठेनवतस्सेवपुत्र १०
वात्। संग्रहवचनस्पानार्यत्वेनानादरणीयत्वात्तत्नवपुत्राध्यापितत्वनिंदातन्निषेधबलेनतद्विषयता तथा स्वरूपेपाक्षसि

त्प्पश्रवणात्। विप्राणां ज्ञानतोज्यैष्ठ्यमितिस्मृतिनासामान्यतःबालोपिविप्रोवृद्धस्यपितापरवनिर्धर्मतः। अध्यापयामासपितृन्
शिशुरांगिरसःकविरित्यादिमानवेतिहासादवुविरोधतो विपर्ययस्यैववक्तव्यात्तस्मात्पुत्राध्यापत्वेवेदशास्त्रविरोधाभावात्
द्दरुप्रीत्युपासनयातत्रिंदानुपपत्तिःतथाचनतेपितुस्तत्पूर्वन्यायादेत्वासत्रविरोधाच्चतत्पुरुषोपासनपानिंदेपपत्तो निषेधोत्र
पनक्षितिः। रातपथश्रातकहित्वामेवाचार्यजाधासिविद्वेतायोस्त्वोमातरमितिदिव्याचार्यपत्न्योःपृथक्कृतेशातपवृत्तेवादि
जिस्पित्रेवपुत्रमिवेनमनुशिष्यादित्याचार्यधर्मप्रतिपादनेपुत्रतुल्यत्वाभिधानात्पित्राचार्यजेतवगतोतदतिक्रमेणापितुःपु
त्राचार्यत्वनेदनिंदापुनरपत्तवाक्षेणोपनीतोद्विपितकोद्विमातृकःस्यादितिकल्पतरुत्तदेवलस्मृतितोविस्पष्टेवपित्राचार्येजे
दप्रतीतेः। अपितुरेवाचार्यत्वेद्विपितृकत्वानुपपत्तेःनित्यवदान्नानविरोधेनपित्रजावाद्विविधमनानुपपत्तेश्च। अतएव पितुः सर्वपुत्रसंस्कारा॰ त्
राधिकारप्रतिपादकसामान्यस्मृतिविरोधइतिवाच्यं सामान्यरोत्पत्तौसीनकर्तृत्वमात्रबोधेएवंगमावसारत्वविधावाधेप्रयोजककर्तृत्व
स्पेवरामग्राथत्वेनतत्रासिमतत्वान्नपुत्रप्रातानदाकरणवतापत्नीत्वजनककन्यास्वीकाररूपविवाहवदाचार्याधीनीकरणसमा
पनपत्तानदिग्यापारेणापितुरपिउपनयनेप्रयोजकत्वसंभवात्। अन्यथानन्दवादित्तेनकन्यादानस्यपविवाहत्वानुपपत्तौ दृष्टांतेपपत्तेः।
न्यवत्रवरसंप्रदानकन्यादानादिस्मृतिबलेनप्रयोजकत्वमेवगत्यासाक्षाद्धाकनातितथासाक्षात्प्रयोजकत्वावेदकमानाभावात्
तिवाच्यंतत्वावोपिश्रीत्यानन्यथासिद्धमानवत्वेनैवतत्परत्वोपपत्तेः। ननुमिपरत्वेत्रावार्यसमीपमानयनीत्वविषयतयास्वीकारस
योपनयनातिरिक्तपितृव्यापाराभावेनप्रयोजककर्तृत्वस्पसाक्षात्करणामात्रेनयववेपनीतपित्रादिकर्तृधाहारेणायोजनंयुक्तं
तेषांसमीपानयनकर्तृत्वेमातंतरागावातुप्रथमोपनयनेशास्त्रार्थासंभवात्वान्नवतवाप्यत्तिरुपस्त्रकर्तृत्वातिप्राप्नेकिंमानमिति
वाद्यानुपनीतस्मृतात्जनिधात्रादिकर्तृत्वेनापितुरेवोपपत्तेनोवधिकारस्पेवतत्वात्। अपिवंब्राह्मणमुपनयीतेतितत्रैवोपक्रमवाक्येपरस्मै
पदस्मृताचितकर्तृकप्रयोजककव्यापारस्पैवविधानाच्च। अन्यथाचार्यकरणमात्रातिज्ञायातत्पत्तेजीवत्वान्नरनपवाठादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मन　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　प्राविदुष्या२

ंगापत्तेश्च । पितुर्वचनं वसादृत्य प्रतिबोधितो धर्मवाजि प्रायं नाम वा स्मेद्धर्म इति वा ॥ एतेन पितैवोपनेतेत्युक्तमित्यादि विरोधस्मरणाम
विधानत्वात् । तत्रापि ... न बले नोपनयनबले न यावदधीनीकरणस्यैवोपनयत्वं त्वात् । वाक्यतो जैमिनुरपि कर्तृत्व निर्दे
शेन तथा लाभरूपं जावालेः । किं कार्यमिष्टमेवाह आचार्यत्वापनाव्यमित्यादि स्मृतेर्मोपनि नियुक्तः प्रयोजक व्यापार एव सा ताडु
नोपनेतेत्युक्ते तेरा संजवानि पान्ना नबलबलपित्रादिकर्तृक एवेति श्रमो ऽन्यव्यापाररूपोपनेतृत्वस्य दृष्टमेवान्यकर्तृकतावगम्यते ।
नवणिवः स्वार्थिकत्वेन भारव्यो नेपुकं । अर्थविशेषवत्त्वे संभवति तस्यान्याय्यत्वात् । अननुगतस्नात स्तथात्वे च प्रयोज्यत्वा ।
यदुस्य राजन्यादि कर्तृकत्वापोप्यत यागमादिको ऽस्योरजडुस्त्वान्वयप्रसंगेन न धीगप्रयोजक व्यापारस्यैव स्वार्थत्वेन
कसंजावात् । अतएव राजन्यादि साधारण्य वशेन । विकल्पैविशेषमनीना नत्पर ताया ... यथा तत्र । पित सहितेन छं
नेवरजन्यादेरपि तदेककर्तृकाध्यापनकर्तृत्वा ... प्तेर श्रो वा निर्माणक साधारण्य युगपत्ने: । एवं जातिद्वैधुक संस्कृ
त्पतनपंपितैतितुवा ईस्पत्स्वेनप्रभानवचनं प्रापो निराकुरमेव साकल्ये पिया सर्वौ तेनानाम पदानुरोधेन सीसकार
त्वेत्ति ... नर्थीतजीवमा ... जादविरोधः । यद्यपि ... न छितो यजनमसी बंधिनः पारिनाविक पितुराचार्यस्यैव निर्देशाः
तत्रपत्र आत्मजन्मास्य मौंजीबंधनविधिना । तत्रास्य मातापि विश्री पिता वा धार्यत्यमप्रति मनुनाचार्यस्यापित्वं तु परिज्ञाय
णात्तत्वार्थमिव हारस्यावेव परिज्ञापानर्थक्यात् । यद्विमेधा ... नो कृतं प्रतीतं स्वधर्मेण ते तिवकन्यां ... । किंच सा
मासोपासनया ... जातवस्यापि पितुः सकाशाद्गृहुत वेदस्य ... के तस्यैव वचनदानत्व देहान्तत्वावगमेन समानाधारमाचार्यत्व
मपि पितुरेव युक्तमिति तदप्युक्तं । विशेषणासमर्थो ... पा सन्नयास्यापि सर्वो कार्वविरोधार्थपरता संभवेत परत्वा　१९
जावात् । ध्वन ग्रहणस्य नवस्तुतत्वेन तच्छुतिरेकेणाविवाहोपपत्तौ ... केना चेपाकोगाच्युतद्गुवाधक्षुपपत्ते ... हुवा
स्यान्नस्याप्रकृत्वात्र न्यायत्वच्यावकपानैदितृपदानन्वपरस्तद्गिनाद्धे द्यमहृत्यादिति वाच्यं । पूर्वौक्त परिज्ञापाबलेनोपा

पंकस्पंत१　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　धौपो१

तत्रैव१　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　नत्र१

दकत्र सत्त्वतोर्गरिवान अलद: पितेतिनि न अलदपित्रत्वैधानेन नव पारिज्ञानिक पितुराचार्यस्यैव पितृत्वपदार्थत्वात्
न्वा निषेकादिकर्तृ जनकस्यापि सर्वथा धेगुरुत्वानुक्रमणादधिकस्य विधिगमो ऽन्यस्य मत्तुपपत्तेरिति वाच्यो विप्रपदस्कृति
रनत्वेरजन्यायापो ऽप्यपि अन्यामेरहत्त्वस्यत्वे वगुरुत्वानि निन्हादत्तराज्ञसो विविध्यविप्रयत्नयो विजाजिश्रायवकुवचनमनुप
नेः पितृमात्रोपलक्षकत्वे ऽस्याप्रतिबाधपूर्वानर्थक्यापत्तेर्गुरोर्हितमिति वम नवदवहर्ववाक्ये गुरोः समावर्तनपर्यंतमेव मानव
कापकार्यत्वे ऽनेसदयो यजनकस्यलक्षणतानुपपत्तो नापि नादिकर्तृकत्वडाकरणादिविन्निषेकादिप्रयोजककर्तृत्वाश्रयणेन पित्रा
वार्मीपाध्यायस्ते न्नरीय महागुरुविप्रसैवलक्षणपरता संयोगेतस्य नेत्रा किंनक्तानमिकुराराव एवं वाचार्याणां नातं पितृत्वात्राचाप
पत्तया पितुर्मान्यत्वो कावक्तुत्वादेकवाहदानोपि सनंतरवाको ग्रहदृपितुर्जनकापेक्षया मान्यत्वाभिधानं महागुरु विषयत्वात्स्वेन वि
कल्पितेऽन्यथाधिरावार्यकेतजेदयारूढयथाविविरोधात् । नवनिषेकादेश्च मात्रवकर्तुरासिद्धेः । चूडाकरणकानीपस्त्वेवरदाना
त्रावाद्दस्पितलाभनस्त्रेपित्रमातुः पितादक्षिणत एकविंशतिकुशापिंजूलान्यादायेति विद्युः ऊनामिकूलधारणोविनियोगविधाने
नार्थहेतुरन्यस्यैव प्रतीतेरस्याधेयं पाकयज्ञानिस्त्रच्चुमनुवाक्ये पाकयज्ञेष्वृत्विक्करणाम्नानत्तिसिद्धेः । तस्माद्बाह्यान्याप
धिकराधनुरोधेन विशेषणसमासपितृशिनाचार्यपरत्वोपास्त्यायत्वे विरोधार्थता तात्पर्यनुगमइति नैतद्धन नवलेनजनकावच
यत्वधीयुक्तापितृत्वाश्रयोणोपपत्त्यर्थमेवब्राह्मणः कृत्यादिसिद्धर्ना रुद्रपत्नीकीर्तनमित्यविरोधः । विशाने ऽस्यस्यत्तुमनिषेकाद
तिकर्मीणौ तिवाक्यानुरोधेन पितृविशेषस्यैव गुरुत्वं वस्तोगुरुस्वेनुवरदत्वे ऽत्यत्र सर्वक्रियागुरुरिति माध्यमेन करदानयोग्या प्रतगु
वेतु जातागृहस्थाकरणोपि पक्तमानस्यवल्गसिबाल्ये: सहास्वर्णको गुरुः स्वमस्तिवाच्यनीनेतिगुरुसंस्कारस्यजमानीभूत पितृतिकि
तस्येकस्वमस्ति वाचपितृकर्तरोम्दुक्तानाचापि त्राचार्यजेदसंप्रतिपन्नावापितदप्यार्थप्रांतिमूलकमेव सर्वपरविरुद्धाभिधानमित्यप्र

हर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाउ ग्रागवगतत्साक्षात्कर्तृतायामेवतात्पर्यपर्यवसाने८ टि२

त्यधिकृतत्वमेव [illegible] स्यापि विज्ञावार्यजे [illegible] नुमन्तिरेवं [illegible] मेवर्थ [illegible] आत्मानमुपनायेत्यात्मकर्तृकप्रयोजक [illegible]
सम्पत्तिमाख्याने [illegible] विद्याप [illegible] प्रयोजकव्यापारमात्रकर्तृत्वे [illegible] दृष्टोपपत्तिवदित्यक्ते
हि [illegible] तकेतोः विद्यातिरिक्त [illegible] गमनश्रवणाद्यर्थ [illegible] नाद [illegible] प्रतीतिः [illegible] करा
वार्यकर्तृकं [illegible] रूपनयनसमर्थस्यापि तेन [illegible] तस्य [illegible] वासंगमयत्तितन
पूर्वेक्तिनाना [illegible] शास्त्रविरोधाद्युक्तमित्युपेक्ष्य [illegible] कर्तृनिवासिशिष्टत्वारोप [illegible] मेव तितत् [illegible] तथाकृतिः [illegible]
त्याव [illegible] दुर्बलत्वात्पूर्वोक्त [illegible] प्रति [illegible] विद्यावार्यजे [illegible] तदि [illegible]
नाम [illegible] कर्तृत्वियसामान्यविशेषरूप [illegible] ईमा [illegible] तस्य [illegible]
हृयसाधारण [illegible] विहितेवोत्सर्गोवि [illegible] तरस्यमामीतराधीनत्वात् [illegible] बाधाकुत्रा
वेरूपादेः [illegible] तिरा [illegible] प्रापत्युयः शिष्यं [illegible] ज्ञानितम [illegible] पक
मानक [illegible] कार्यत्वा [illegible] विद्योपासनमुत्सर्गबाध [illegible] उक्तं [illegible]
नोनुनाद्रा [illegible] उत्सर्गाबाधेन स्वयंकर्तृता [illegible] नमेवेतिप्राशुक्तमेवान्तनी [illegible] स्मृतिया [illegible] मानव नयाहि८
पिनू४ तात्पर्यविषयीकृतकर्तृत्वप्रापकमानमुपलभ्यते [illegible] मानानां [illegible] प्रापकमानविरहः प्रयोजककर्तेवात्रतएव
तत्र [illegible] लिंगसिद्ध [illegible] तामिति [illegible] विधिपरतासंवा [illegible] परत्वान्नु
लिंगमात्रवशेन [illegible] विशेषतात्पर्यक [illegible] ते [illegible] माप्रत्ययस्य [illegible] नाम [illegible]
ता। [illegible] लिंगमात्रस्य तात्पर्याधीनप्रामाण्यविधायोगेऽपि [illegible] नान्यथा [illegible] प्रापकमानादेपालकर्तृ [illegible] १२

दतुगत [illegible] लिंगमात्रत्वान्नु४

अन्य४ तिविधा८
प्रयोजकत्वेति८ [illegible] पासनया [illegible] विवक्षावादिति मेधातिथिः [illegible]
[illegible] लिंगस्य [illegible] लिंगमानगत [illegible] बाधे [illegible] विविधा [illegible] मानकल्पनया [illegible] राय:७
[illegible] नयात [illegible] विरोधि [illegible] कल्पना [illegible] तेन [illegible] तात्पर्य
[illegible] लिंगमानगतोपजी [illegible] नान्यथा [illegible] तोयथा
[illegible] प्रमाणानुरोधेन [illegible] नुग्रह
तिविधा५ [illegible] बाधे [illegible]
[illegible] माञकथापर्यवसानेन [illegible] वार्यत्व
[illegible] कल्पना [illegible] लिंगमानस्य [illegible] निबंधा [illegible] नाविद०
व७ [illegible] पुत्रावार्य [illegible] तिस्वने [illegible]
[illegible] मानाबाध [illegible] कवले ना
[illegible] विरोध [illegible] बाधकल्पनेव
[illegible] लिंगमानगत [illegible] बाधा [illegible] नत्थाकल्पना [illegible]
[illegible] नेवाधिकारे [illegible] तुल्यतया [illegible] कराय४
श्राकांक्षित [illegible] तिलापत्तिः [illegible] प्रमितिलक्षण [illegible]
२ [illegible] मात्रार्थ [illegible] प्रयोजक [illegible] अन्यतु [illegible] तिवर्त्य
[illegible] वाध्यापन [illegible] मानानुरोधेन [illegible] नैव [illegible] संततं
[illegible] नैकदेश [illegible] पितथा [illegible] २ व३
[illegible] नापत्तेः २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीमुक्तविरोधन्यायेन ५　　　　वक्तव्यं　　　दा०

न्यबोधानुपयोगादिति न्यायमन्तरीत्यास्माभिराहुः। यद्यपि वै भयत्रापि स्वरसबाधादेः धावितुल्यात थापि कल्पमान
स्वरसबाधितात्पर्यप्रधानीत्राबाधाल्लिंगमानस्वरसबाधेन विरोधपर्यायोपि तमात्पर्यकृत्याविरोधितत्कृतभूतां श्राम
त्रबाधान्तरे [illegible] त्यायसमाधिरुपेयिषु [illegible] गमे [illegible] नपि [illegible] गमानकृतिपि [illegible] नत्व वैपरीत्यं कानवकाशा
लिंगमानस्वरसबाधेवक्तुमेतिलिंगमना एनेन बौद्धीहितत्तत्पुरुषे लाघवान्स स्व पुरु रत्यप्यपास्त। एवं गत्वा किं चिद्भूति
प्रकारस्तु गमे सति तत्र [illegible] नप्रधानतात्पर्यानुरोधाद् [illegible] गोरवस्य विपुलत्वात्। निषादस्थपत्यादौ तु प्रधानानुर
विरोधान्तावेनं तत्रापि विरोधन्यायापि विषयत्वेतु र [illegible] निवेशनानुरोधादित्रोषवत् समासा [illegible] गमनेव [illegible] गौरवादेः फलं
स्व त्वेनादोषत्वादित्तु प्रधानतात्पर्यविरोधात्न्यायविषयत्वेन [illegible] तिन निषादि [illegible] त्यते तिप्रेदः। यत्तु कर्तृत्वमात्रविधा
अदेशाद् [illegible] स्य परिहारात्कर्तृविशेषमाने विपरीतो [illegible] बलेन प्रयोजकव्यापारत्वे धीविषयत्वात् सर्वगत्याकर्तृ
माने लक्षणाविधिगौरवबाधाधिक्यान्नानुरोधेनालिंगमान एवस्वरससमाश्रयोऽस्तु तरांयुक्ता। नवत्वेन सामान्यविशेषवस्तु व
माद्य वर्तमानवबलेनविपर्ययागमेतु बाधापि त्वनिषेधकल्पना तद्विरोधादस्तु केनिवारं। सामान्यवचनस्य तद्विषयत्वात् स[illegible]
छिपापां तुवीर्यन इत्यादि वर्णितर विषयवाक्य [illegible] समभिव्याहारेण वमानान्तराविरोधियोग्य [illegible] विधाविधेयत्वात् स्वतन्त्र विधे
त्वेन दविषयत्वाभ्याम विरोधित्वात्। विशेषवचनस्य तु [illegible] वा बालस्य वेदादि ते श्रुतिकार्थवादस्तु ज्याबालस्य जन्मना कर्ता
त्वे भावस्य [illegible] नि तिसमभिव्याहृतसामान्यगोचरापेनवहन्ति विधेय [illegible] विशेषविध्यकल्पकत्वेना विरोधित्वात् स्वे
लविधेश्चानन्तरन्यायेनैवानन्तरं परत्वे तिरूपत्वेपि वृद्धिधंतरसमभिव्याहाराद्नुपपत्त्यनावाच्चु न विधंतरकल्पकता समुच्चयप
सत्वाभ्याम् [illegible] लमाष्यादि वदप्रत्तत्तावर्थवादः स्यादितिन्यायात्। नापि वाक्यशेषममूलविधेरेव तद्विषयता संदेहात्। श्राग्ने

पाठा०

उपनेयः　　　　[illegible] तोन्नीत संयोगविरोधेवकवाक्यता [illegible] तदुपनीत०　　　तं　　　　दोषः२

पौजन्नाक्रारेतु क्रमेणाहर्दौ [illegible] विपर्ययाधिकृतः सर्वान्यमरविधयात दस्तु गमइति परिशीलितं। यद्यपि वं आस्ज्जन्मकर्तृता बालविप्र
स्यालप्यष्टिवर्षो हरूपनयनवादनात्यापि तेन वेदाध्यापनकर्तृमात्रो पकृत्वात्तेत्वस्य नकदाचिन्नबालविरुद्धार्थे इति मेधातिथिः।
वयं त्वेवामात्मनावस्थायां करा [illegible] बालावि अपि तं [illegible] तु समभिव्याहारे [illegible] उपनस [illegible] त्वासंदेहाध्यायामार्थवा
दानुरोधहृद्गतिनापुरुषानाधिकरण न्याय [illegible] कल्पनालाघवादिन्यायान्तरेण बालकर्तृत्वमाम इति भ्रमः। कस्कतस्कृना
त्रप्रापक्रमानकल्पनाविपुरुषात्यन्तसंयोगानुसारेणैव पुंश्राध्यापित्वनिवेषावगतेरिति तत्कल्पनालाघवपुरुषेः कर्तृमानानुरोध।
तु तद्विरोधपर्थी विषयते वालिंगमानेस्यपुरुषेनितत्वेन याहि [illegible] रस्तु गतत्वेन पुरुषः प्रत्युत्थेय [illegible] ब्राह्मणामाशिषदद्यात्पादोपगृहणेन
कृहित्यादिना नास्मतिव [illegible] तमपरिज्ञाविन्नयुरुमात्रस्य [illegible] नमात्राधिकारोन तु तन्नमस्कर्तव्ये मा [illegible] विरत्वाश्च प्र
सुरानक्रिज्ञोपुरूर। असावहमिति ब्रूयाद्यान्तु [illegible] यपर्वायसः। अभु [illegible] प्रवःप्रियस्याणदेगुरुः। हितानापुरुदेशावपद्वे
दिवनंपितेत्यादिनानास्म [illegible] नवपितुः पितृत्वमज्ञेयेवु नमस्कार्यता वगमः। न देवं सति पुरुषस्याविन्नध्यापकत्वेऽत्वस्यवत्वे
प्रतिपत्त्यानन्त्रिमितिवप्यनमस्कराधिकारानधिकस्वरूपविरहधर्मी व्यवस्थापकत्वेरन्यतरहेयत्वेच्छतिसाध्याध्यापकत्वान नमेयु
[illegible] रुपोरण्यवान्यत्रसावकाशतयानान्यतरविनिगमनेति दुर्वारं संकटं। नवसपुरु इतिलक्षितपुरुषपुरुविषयते वाक्य [illegible]
नागुरुतल्पादिविरिति पुरुषे एवं गत्यापि पुरुषतथा वेगुरु नितिबाध्यवचनानन्वयापत्तेः। किं [illegible] पर [illegible] वैपयिता यानर्थ
क्यादत्तराव्यापारवपितं [illegible] नाध्यात्म [illegible] संयोगोपहारान्तुमतस्तुगमे अध्यापकमनुष्य [illegible] वस्तु पाध्यायत्वाय पासनपानुल्पतैवं।
वाक्सामान्यविशेषवचनविरोधपरिहारेऽत्रनैव विधा। तस्मात् [illegible] संयोगानुसारेणैव निषेधप्राप्तेन तत्कल्पना गुरुमे नितद्विषयत्वे
लाघवं। एवं वलक्षणास्मास गौरवस्वरसबाधादिदोषस्यापि अयोजकतास्वतन्त्रमाना तरकल्पनागौरवापेक्षया [illegible]
२१　　　अनन्यथासिद्धनानान्यार्थत्वेनाविगीतत्वभ्यामपि तदवगमएव।७　　[illegible] तत्त्व्याख्यानेदिक्।३
[illegible] न१९ [illegible]

तत्कर्तृत्व प्रकारक

मा६

नरा अन्यानन्नुबंधि मा...पद्येन, सो ...जीय

तज्ञताने[illegible]प्यादृष्टविकल्पादिकल्पनागौरवेणानुबंधितयोः ×फलमात्रमुखगौरवानुसंधानस्यैव मानतात्पर्यस्वरसाश्रितबंधकतया, दोषत्वेचिंताद्रामानांतरकल्पनागौरवा
नुसंधानस्यतात्पर्यमूलमानतात्पर्यगौरववत्तुल्यत्वात्तन्नानुसारोपस्थितिः किंचिद्भिन्नविधानुगमैः मूलमानतात्पर्यस्वरसमात्रबाधकतोपपत्त्या दोषत्वसंभवात्। ३

न्नविधादिबाधस्यैव प्रत्युत लघुतया [illegible] कत्वात् सर्वत्राप्य[illegible]फलमुखत्वेन निर्णीतः द्विरुक्तौ गौरवस्यैव तद्वत्तयावैफल्यं तथैवमुक्तं
मूलमानानुबंधि प्रमेयकल्पनागौरवस्य तस्या तत्पितामहाद्यामानांतरकल्पनागौरवस्य प्रमाणमुखगौरवमुख[illegible]त्वात्।
न्यायदृष्टा अत एव द्वितीयमार्गेण सत्त्वे मस्त्वार्थकमितान्वयोपपत्ते बाधार्थस्याद्यपगतलक्षणादेर्मानमुखत्वेनैव लघुत्वव
प्राप्तौ [illegible] भेदेऽपि तत्रानुरोधेनाविनिर्विकल्पमानकल्पनापत्तेरनुपपत्तेः यदि तत्रापि पायुस्तोममात्रादेरलघुलक्षणायाः प्रकृतिप्रकार
[illegible]नुबंधि कल्यानुत्तरगौरवस्यैव तन्नेन तत्राप्यसत्वेन त्याश्रुतिविधानानां तुल्यत्वेनैव तदेतत्रैव पक्षाश्रयविता। एतेन द्वयोर्बाल्यत्वं बहुत्वश्च द्विधांतसंव ५
नो ५ वस्तुभावेपरीत्यविनिगमनेत्यपि निरस्तं। प्राधान्ये गुणप्रधानेऽनावश्यकस्य याद्वितीयपक्षेऽवमानांतरकल्पनागौरवेणाध तो द्याद्द
वमवश्यायात्तस्याः किं विलक्षणं। अन्यथा दीक्षणीयादिवदुरगकालबाधजयेनैक प्रधानमात्रेणतद्बाधापत्तौ विरोधात्
[illegible]नियामिके मात्रे वैषम्ये च धर्मधर्मिविरोधस्वांगगुणाविरोधन्याप्फारीस्यात्रापि तुल्यत्वात्। द्वितीयेऽपि सकृन्न्यायाच्च द्वि
लिंगु कृ। एकं [illegible] विनष्टं भानस्यापि साकरतात थापि पक्षो ... ग यादोषांतरवेन तस्युरुषप्रायपाठ जंगस्यापि पुरूत्वाल्लकरीमा
नानुरोधेन बहुव्रीहिणा श्रयणं तत्रापि पुरुषमिसमविरोधः। श्रुत एवतत्संप्रहवचनस्यापि स्पष्टत्वाद्यमूलकत्वादेव नानाद
रणीयत्वं। फलं तत्रैव सर्वाहि विधांतरमुक्तं ग्रामादस्य पाठकस्यैवसमंतुतरेरभ्यकत्वाचार्यत्वेन निर्दिष्टस्य पुत्रावाधिपदेनाप्रधाने मि
द्यु ४ तिः। तं घचितज्ञकलिंगमानस्यनिराकृतत्वात् मन्वादिवचनैर्युक्तकृत्वा व्यकत्वे संदर्शे समुच्चयानामन्यादन्यसंदर्शसंयोगांतरेक
मूलकल्पनालाघवेन दारका वा पर्यस्ये पुत्रावार्यपदेनाभिधानं संबंधिनां त्वेऽपि वपुत्रा ज्ञाद्यस्याचार्यपदवदेव देश [illegible] लक्षणा
बालकमात्रगामकता सर्वत्यावश्यकत्प्रकृते तानादेकमूलकल्पनालाघवाच्च गुणभूततल्लिंगमानगलक्षणपौरुष्य दोषता।
समासगौरवं तु नास्त्येवात्र पक्षे। प्रधानवैरानतानां पर्यनुरोधात्यप्येवमेवतस्मिन्नाये नैतं बाक्यतेतथापिताद्वदलक्षणा। १८
ल्यौकदेशलक्षणात्वेन बहुव्रीहेश्च। ग२ स्वपदार्थवाचित्वेन मुख्यत्वश्रुतिप्रकाराबाधेस्तरसमात्रबाधापत्तदोषनतत्रैवयुक्तत्वात्। ६ स्वरसमात्रबाधस्वपतया ७
[illegible] भजीवकनावछेदकप्रयत्वस्पष्टतयासतनप्रयोजकोपजीमोपजीवकसाबालादेन २

[illegible] लोकेव ३ पे ३
युत्पन्तेर १
या कृत्वाप्यदत्त [illegible] पोगत्वेनौ तिक्विकेत्त्वात्तत्रकलिंगमानसपक्षत्वेव विरोधाधुपेक्षितं। अत्रव सर्वोऽप्पपदाद्ये द्वितीयपक्षः एवयुक्त इति सिध्यानुमतिः।
आधेप्रतिवोगिजे देनोपजीव्यतावच्छेदकरूपापरिवयेनोपजीव्योपजीवकभावलिंगगुणविरोधन्यायासामंजस्यादिति दिक्। वयं तु पष्ठीतत्पुरुष एव युक्त
वार्यपदे लाघवात् आचार्यपदे चयथप्याप्यापकृमाचेष्टर्वनी त्यालौकिकमेवत थापि स्मार्तपाठयशाद्धिकर्मणि सर्वस्य त्यादौ ऋत्विग्विशेषेनुल्यवत्प्रवे
गात्रवासबंधाविनिगमाभ्यां लक्षणानुपपत्तेस्तत्पार्थमेव युक्ता न वोपनाय[illegible] दत्वे सम्बार्थः स उत्पतत इत्यादिलक्षणशास्त्रनियमबलेनता[illegible] द्वाएवश्र
क्तिरन्यत्र लक्षणे शास्त्रस्य लोकव्यवहारादुर्लभत्वाद्विवेकार्थमेवतल्लक्षणयनादित्यिवाच्यं। आचार्यपदस्यपाचकादिवत्क्रियान्वयनिमित्तत्वेन लौकिकार्थ
शास्त्रव्य तयास्मभेऽनुवादकत्वात्। सर्वगत्याचाल्लौकिकावृत्तेपि लोके [illegible] व्यवहारतुल्यत्वाद्विनिगमनाल्लाघवाच्च लक्षणस्य तेप्रणयनं तु असतिविरोधे तदर्थमात्रप शास्त्रव्य
तपा ७ [illegible] तीत्यनुगमार्थपरिभाषावत्तत्पार्थकत्वेऽप्यर्थवत्। एवं सर्वत्र लौकिकार्थलक्षणानुगमे दृष्टव्यो। एकवचपद्य पिक्त्वाचार्यपवरोदेय इत्यादौ विप्रत्वविरोधा वहारेद्द
भावसत्वेऽलाक्षितावाचार्यान्वयधीरेवज्ञाकलक्षणानुगमशास्त्रव [illegible] र्थशास्त्रस्यैकाक्षलान्त्रिवृद्दग्रैष्टुद्दित्यादौ वैदिकत्रिवृदादर्थधीवत्तथापिप्रकृतेकस्य
मानाविरोधान्न बलेनआधीनाधेतद्विवैकधि लौकिकार्थांतिरपरते वालिंगमानस्य पुत्रलिंगकवनीत्यादौ लौकिकत्रिवृदादर्थधीवत् एवं कश्चित्विधामधाव
धा गौरवा घ नावश्यकत्वमानविरोधिप्रापकमानकल्पनापुत्रत्वलिंगत्रोपतापाएवपिनिषेधोनवलक्षितावार्यतायाः। पदस्यापिलौकिकार्थ
त्वेतद्व्यवहारस्यसंकीर्णतया तुल्यत्वपसंहारमुखेनतद्विवेकफलकमेवलक्षणशास्त्रप्रणयनं न राद्धमेतन्मात्रानधिकारात्तदारशास्त्रव्यवहारपर्यव
साधितैवरवंच लिंगविरोधेऽपि कूलानुकूलसंकल्पविशेषादिनिमित्तोपासनयावरणशास्त्रेण [illegible] धर्मादिपदवदाचार्यपदस्यापित्रात्विगधिकरणनीत्या
तु त्यत्तुपसंहारात्तत्रापि शाक्तैरेवेत्पुत्रयार्थत्वेलक्षणशास्त्रात् लौकिकार्थांतिरमात्राद्विवेकः। एवं सूत्रतोके वविधा। वरणविधेश्चान्यपरतयार्थाद्युत्पत्त्यु
पसंहारानुगमेऽपिम्यवहारोपपत्तौ विवेकफलकत्वेति न तदनुगतार्थस्यतात्पर्याद्दक्षमनाभावेऽनुगमोऽपि धेपनिर्णीस्ययवक्राह्नयमव्याजकरणा
धनिपत्येऽपिरवंभिधयाल्लक्षितार्थस्यैवदृग्बाधात् स्मृतानुलक्षणस्मृतेरपि विधायकत्वात्वरणविधौचस्यपष्ठेदादिविधिन्याउन्यपत्राप्यनौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ना६ पाज्ञ५

क्रिकार्थतैयौगुरुत्वमात्वार्थपदत्वं वृत्तिनित्यत्वनियतत्वप्रकरणसमभिव्याहारादिबलेन कार्यांतरे नियतार्थानुगमे पित्वाविरोधात् कल्पनानानुरोधाच्च आर्थत्वं वि
रोधपरतैव लिंगमानेन कल्पाद्यबाधेनैव युक्ता । एवं च नदोषगंधस्याप्यवकाशः । ज्ञापकमानकल्पनापामानांतरासीवादस्यस्वपक्षबलसाम्यादिति । इमेवत
त्वमिति ब्रूमः । लोभाद्यसिद्धिमात्रानिमित्तवार्थत्वनिषेधोऽप्येवं पनुपनाद्यमेप्यपुत्रस्यार्थत्वनिषेधो वेत्यप्याहुः । अनेनसापक्षज्ञानमपि व्याख्यातं ।
तस्मादाद्यलिंगमानेनात्रक्ताद्यन्यथोपपत्तिसिद्धो मतः केन कल्पमानविरोधिज्ञापककल्पनायुक्तेति स्थितं । लिंगांतरेऽपि चोपाधिभेदादेवान्यथोपपत्तिः ।
यद्यपि च ताद्दशज्ञानस्य पित्वार्थत्वपक्षे संप्रतिपन्नो क्रमाद्ययोगस्य नार्थक्यात्तथाप्युपाधिविप्रतिपन्नस्य फलोपधानमिति न कस्याप्यानर्थक्यं । नवै
वं पाक्षिकताशास्त्रस्य पस्यापद्येतेति वाच्यं । उपाधेर्नित्यत्वेन सामान्यदिव नियतरूपस्य स्वारस्याप्रवेशेन मानांतराक्षाक्षाथीनुष्ठानस्यानियतत्वेऽपि नित्य
वक्ष्य [redacted] प्रवृत्तेर विघातात् [redacted] मरणादिना न्यतराभावे गार्हस्थ्याथीसंभवेन त्वयाप्यवश्यं तथैवाभ्युपेयत्वात् । प्रवृत्तिनिवेत कल्पनमसन्नीत्यामा
वार्थेनमपावपरिशिष्टे । पद्यापिक्रा स्वरूपस्यैव पनित्यता तथापि तस्याः स्वरससमाप्तबाधफलकतया विकल्पपाक्षिकतावैयर्थ्यात् स्तम्भेनुरोधेन ज्ञापक ना८
७० मानांतरकल्पना गौरवलाघवेनैतन्मात्रोपासनयासेव युक्ताकीर्त्यादिश्रवतोपि तदेवर्ष्यैवाह्य । एतेनाग्न्यावादिविधानं द्विविन्नकोटिमान्नकल्याणदिवं
व्याख्यातं । पद्यातत्रास्यमातासावित्रीतिमनुवाक्यबलात्स्मार्तत्वं तावत्सावित्रीमादायैवमतोपत्तेन तावान्नाद्वितीयैवं च तत्समभिव्याहारात् सर्वोक्ति
न्यायपद्मपाद्या वावार्थकत्वं प्रमाणमित्यानेयविधिरेव स्थाय्यार्थपदयोगादिन्यार्थपदस्यवैदर्भत्वात्तमादायौद्विपिन्नकतानुगमः । एतस्यापि च विधेयं त
स्त्रैोषतया र्थवादत्वात्तद्धमानांतरानुसारितैव युक्ता न तत्सर्वार्थकतया मानांतरकल्पकतेति प्रागेवोक्तमाये । त्वमनुवाक्यबलादेवपारिशेष्यात्पित्रा
यार्थपरताधीरिति युक्तं । तस्य वाकस्य पारिशाषिकार्थपरत्वासिद्धेः । उपक्रमानुसारेणोत्तरकर्मोपयिकद्विजत्वनिमित्तद्वितीयजन्मोपपादनमात्रार्थत्वा
वगमान्मातुर्थद्योमार्थता तिवत् । एवं च तदेकार्थतापि लभ्यत इति काचवसावित्रीसमभिव्याहारादप्यैवमेव युक्तं साविज्यामातृत्वप्रयुक्तकार्यस्याकवि
ल्पनाशानेन तत्र परिस्लादावानुपपत्तौ पित्रेत्रोपि तुल्यत्वात् । अर्हितता पानन्वयादिदोषेण वैतत्स्यायोगात् । तस्मात्तत्रापि समभिव्याहारादन्यापरतुपा १५

वं५ वं५

एवं च ब्रह्मपदश्रुतेरप्यर्थवत्ता । यद्यपि विशेषणसमासाश्रयणे च नदर्वीध्यायेति वेदग्रहणानुवादित्वेपि चरपदश्रुतिबलात् वृत्तनक परतैव युक्ता तथापि दाद्यपदश्रुत्या
स्यानुवाद३ वृं० पि७ नर्थक्यरूपाद्वंद्वोपासनमात्रेयोपनाय नत्वयुक्तं । इ
धिन्न एवेदान्यतरपरत्वविधेयैववाक्यार्थस्सुगमः । एतेनैव समासद्विवेयुक्तं तं प्रतीतं सर्वधर्मेयो वाक्येवैसत्यस्मिताभ्यामलेन त्रांतस्यावार्थपरत्वव्याख्यानं
निरस्तं । नित्यपठितकार्यविध्याख्यानं तु सर्वोपि कर्तिविशेषसंपेणन्यायेनेवु निरस्तं । एवं चमनुवाक्यचिन्नपदश्रुतिबलेनैव द्वंद्वसमासोपासनया
पितुरेवसात्मास्यपरतासाधारण ब्रह्मलपदत्वात् यगमाद्युपपत्तौ कुत्वमात्रपरत्वेवस्वर्वोत्तरादि त्रयार्थत्वलिंगतायुक्तैव । यद्यपि च सर्वानुद्भेदनाहत्य
प्रधनयग्रहणानुपपत्तितथापि मानांतरप्राप्तस्य पुत्रविशेषणविशेषकत्वेनोपादानेनायुक्तं । न चानुवादमात्रमिदमुपक्रमोपसंहारविरोधादानर्थक्या
दा पाद्यं द्वे । किंतु [redacted] योग्यकालवादिपुत्रव्यावृत्त्या तद्योग्यपुत्रोत्पन्नकन्यादानक्तोद्वाईणयोग्यतापरिज्ञापकतयाऽतदुपादानं मानांतरप्राप्तत्वाद्यौ
पासनयानयुक्तं । विशिष्टार्हणभावनाविधानाद्यनन्वाक्यमेदादिकं । ब्रह्मलत्नादिवज्ञनज्ञनकजिन्नब्रह्मलदर्शिविनिधानं । ब्रह्मलद ब्रह्मलदपि
समवायेपितृमात्रापेक्षया तद्यापितुर्गौरीपरत्वाजिधानमात्रपरत्वात् । एवं चानधिकारेवित्पदादेवजनकधीः स्तुत्याद्यधीपूर्वापरिकव्यवहारस्य बहुरावत्तिना
न्यायेन कार्यत्तरानुपयोगित्वाच्छक्तितौर्बल्यात्वात् । कलतस्तस्तर्वगत्यागुरुतायाः विन्नमात्रानुगतत्वात्तत्वार्थत्वाद्यबाधेश्च साधारण्यात् सर्वाधिकारे विप्र
पदाक्षस्यजनकान्वयधीः । पश्यपितुर्गुरुत्वविसपदश्रुतिप्रमत्वादिविकल्पनया स्वमास्यादिरूपणं तत्र मेधातिथिनानार्थत्वगौरवादिदोषात् तत्पदाद्दारात्री
त्रौवादिलिंगदर्शनान्निषेकादिक्रियाकर्तृत्वमेव सर्वस्यानुगतगुरुत्वनिमित्तं । विसुत्ववेदाध्यापकत्वादेस्तुअननुगमादुपलक्षणमात्रार्थमीयहसाधारण
साधारणवेदाध्यापनकर्तुरोपासनपामिलिमानुगतनिमित्तत्वाविधिप्रपदश्रवस्यैवानुगमादुपलक्षणतेति वपी असाधारण्येवं गुरुतेति । अन्ये तु अन्ये तस्या४
यपिशाद्यव्यासोऽप्यपलिंगविरोधन्तुल्यत्वात् नानार्थत्वादिदोषाच्चानुगतमान्यपतितं वाधपत्रकेस्यैवानिमित्तत्वमित्याहुः । वयं त्वनिमित्तत्वेऽनर्थक्याग्निमित्तो
पलक्षकत्वे च प्रायेन त्वदानात् प्राथम्यगुणत्वावविरोधपरिहारेविप्रश्रुतिबाधस्य त्वदीक्षोपलक्षणतायोऽप्रयुक्तत्वात् युक्तनीत्याप्यगुरुतल्पेपाउत्क्रमागस्य सर्वत्वे
ध्यन्तरपात्तुपपत्त्या सर्वश्रुतिकर्तृत्वस्यानुरोधेनाविशपिन्नविनियोगस्यैव गुरुनेति वदामः । अथवा स्यादेतत्क्रमेव । बहुवचनमप्याचार्यादिरजिजरत्वादिवद्य
तरपिजाधोपकार्यत्वमपितु तनिमित्तमध्यापनशेषत्वात् । असमर्थत्वाद्दत्तान पर्यंतमेव स्थानेनतु धर्मांतरनिवृत्तिवत्तस्याविविक्तिः । किं त्वप्रयुक्तत्व संप
युक्तत्वादेवप्राप्तोवपाक्षिप्राय लेपिमिदप्रयोजनत्वस्यानुल्लखात् सर्वगत्यावर्ज्यपेक्षपदेशाद्वे वा२ यसाधारणीतन्मात्र पि२५ वा५
कल्प्यात् । आख्यात बहुवचनमविद्वद्ग्रामनीयेन पजेरन्नितिवत्सप्रायमेव१ वा३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गौ तत्रोपनीतं पुत्रत्वप्रयुक्ताधिकारानुवृत्तेरनुवर्त्तते प्रक्षिप्ते विजातीयके नित्र मप्रकवैजात्यादुपसंयोगार्थस्तेति तत्वार्थपुरुषविशेषप्रकर्षमात्रधर्मानित्य
पर्वन्तस्तेर्नदैत । यद्युक्तरणसमभिव्याहृत्यादिबलात्तत्पदं साधारणार्थत्वपरमेवं तत्राविम्यतिघ्नेकत्वगुरुरूपप्रयोगदर्शनादिति तन्निमित्तोपकृ
हुतायाः स्त्रानेमात्राबंधिकत्वयुक्तमेव । नचपितृत्वे वृकरुत्वेऽयावार्यपरूपाविनुमीन्यत्वं वित्रपेरूपायश्च दवितुमीन्यत्वमितिप्रत्येकं प्रवावार्यजेया
मेदप्रकृतपरेपि व्याघातादितिवाच्यं गुरुत्वस्य पारे दृष्ट्रपाधिरेतत्त्वार्थत्वोपाधेश्च साधारणत्वात्प्रार्थत्वोपाधेरूपाविरत्वोपाधिनामाप्यतानि
शायः पितृत्वोपाध्यपेरूपावगुरुत्वोपाधिनातदनिशापद्यत्वेवमस्माघातात् । एवं चविद्यावार्यत्वे गुरुर्युरुक्तिसमवायेव पदप्रयुक्तता रत्नप्रयुक्तविद्यावार्यसं
प्रतिपत्तौनुनिमित्तसमवधानेनगुरुतावश्यंभावात्र न्यूनताप्रयोजकफलोपधानमितिगुरुत्वमिमित्तमान्यतादिविरोधिकार्यानुगमएवपत्तं तन्न विरोध
एवंनहस्त्रैसनत्वमविविधीपतेनपासत्याधिकदोषापातादत्रातोनेष्ट । किंतु तत्तरोत्तरेतिश्रायमात्रसंयोगात्रपावसर्वषीमान्यतामात्रानुगमइति संप्रतिपत्ता
वक्रिसामान्याविरोधानुगमात् विरोधः एवमाश्रौवादवाविधेयं । निवेकादौ च प्रयोजककर्तृत्वानुपपत्तिः प्राणेव प्रवन्ध्वता । ऋतुवरदानाम्नानम प्रपनपनवर
दानाम्नामेमैवव्याख्यातांयद्यपिवाचकअपनस्त्रवानित्युरन्यत्रव्यापारेणाधिरयोश्च पदाकर्त्तानुपपत्ता । वितरमन्यस्त्रवंपतोविशेषः स्यादितिन्याये नक्षे
सणत्वात्प्रावफलेवाप्रदन्यस्यतत्कालीनहेमनेपंगकर्त्ताघ्नयोदित्याचिनुडाकरणप्रधानेपितुरेवस्वपंकर्त्तानुपायात् नेवेकादौ नहि केवलं तत्प्रवे
नामानाञ्चावञ्जुअर्थसङ्कृपन्यासः । एतेनचूडाकरणादिवदुपनयने विप्रयोजकत्वमेवाव्याख्यर्थइत्यपिभ्रांतोनूपपारस्तु । केनचिविमोगतुल्यनेनावितादित्रिशानुषङ्गे दिविरोधप
लसंविधानादिप्रयोजकव्यापारस्यैववपनादिकस्तृगवरणादिपदार्थतयातस्यैव संस्कारत्वेनविधानात्तत्रयसात्तादेवाचिनुःकर्त्त××त्वान्नाम्नपिविदव
पनादकृतयव्यापारेकोनप्रयोगादनेकार्थत्वस्यैवान्याय्यत्वात्सा तात्पर्यं परोक्षसीनाक्त्वाविवोगाघनुरूपव्यापारत्वादिनैवधाम्नानानथाविनियोगप
पा२ विशेषसमभिव्याहाराग्रहपत्तेरेवसाधारणशब्दोपात्तेविधितात्पर्यग्रहणनएवतार्थादोनिमित्तत्वव्यापारस्यैवविधेयत्वात्तस्याक्षिप्तवपनरापवाच्यत्वा
त्वपनंकुरिष्यदइत्येवसंकल्पोनत्ववपनेकारयिष्यइतिव्यासितावसमभिव्याहरणाः [redacted]
मितिकच्छन्नतपंतुसूलप्रयोजकादिव्यापारातिप्रसंगितयातच्चुरुत्वव्यापारत्वसामान्यस्पराहृनिमित्तत्वानुपपत्तौ बाधितत्वाभिमतोपयव्यापारमात्रानुगतरूप
स्यवानिर्विवनोधपनादिशद्दस्यनानार्थतैवात्तत्ववप्तबोक्तन्यायादेवप्रयोजकव्यापारविशेषएवविधितात्पर्यं२ पा३ १९

पत्रश्रृ३१२

एवंतर्हिचूडाकरणेपिनाप्रितमाणकव्यापारयोरेवचूडाकरणापिपत्तर्थतयामूलप्रयोजकपित्रव्यापारस्यानभिधानादिध्यनुपपत्तौप्रयोजक
त्वमेवशास्त्रार्थइतिचेन्न । [redacted] करणाञ्जिरवाकर्मादिद्राक्षानामुद्दिष्टादिवयौगिकत्वापुत्रोक्तविलक्षण्यप्रयोगाच्छिरवाकर्मकर्त्तव्यमित्यादिवाक्यविधेयप
मितामधेयतातावदवगम्यतेसावोऽडिदपिनमन्याचेनसमानाधिकरणाधीनात्तत्रावकर्त्तव्यमितिकरोत्यकृत्कृतानानाम्नामन्वयोगाच्चोत्वर्थनवच्छिन्ना
पाश्चाविधेयत्वाच्चदन्वपूर्वेणपाकक्रिया धात्वर्थपाकेनापायिनुरेवनियोज्यत्वोक्तविशेषकृत्यश्रयत्वाच्चसमानाधिकरण्यादेव यत्स्यैवनत्यवच्छेदकता
वगम्यते । तस्यचुडावार्थमयनीत्याकरणत्वावगमाविलक्षणादिनाघ्नितार्थतत्त्वेपितत्सामानाधिकरण्यानिबाहादिग्निहितत्राश्विनद्यवौनतन्नामतानुगमइति
चूडाकरणसंज्ञकेनकर्मणापुत्रसंस्कारंभावयेदितिवाक्यार्थः । किंरूपं तत्कर्मेतिवाविशेषाकांक्षायां यौगिकनामधेयबलेनवपनविशेषानुकूलव्यापारत्वस्य
पविशेषावधारणमितितदवच्छिन्नकर्तरेववाक्यार्थता । यथाचैवंनान्योन्याश्रयादिकंतथोक्तंतत्रतात्पर्यधीकृमममात्रवेतादितिवस्तुतस्यानाद्वावाक्याधे एव७
नास्त्रतात्पर्यमितिमासान्निहेत्यादिवाक्यप्रविमर्शीमयोक्तं । त्रितएवचसमभिव्याहारमूलकर्त्ताश्रस्थव्यवहारोपेनव्यापारएकचूडाकर्मादिशाह्मप्रयोगोनाभि
व्यादिव्यापारे । [redacted] तत्रैवविधेयार्थतयानामतानानिःसौघादिशा[redacted]मरादेवमभिवादिप्रयोगरूपनिमित्तत्वोक्तेश्चतुव
द पितुपानश्रप्यन्यायेनेवाश्रिहत्वपदत्ताःमत । निर्वाहात् [redacted] विधेयार्थमपु पञ्चुपा । जादिनामधेयं प्रतिमोजिगुणविधित्वसमुदायेसामानाधिकरण्य
मात्रेणापितत्युगमात्रात्मलोवृन्यायांतरेपासनात्रेवेकरूप्यादिन्यायांतरेणापिनामतानुगमेनदनियमचेतितौ ब्रूयपरिभृष्टेः । तस्मात्त्ववपंकर्त्तेवराम्नात्पेनिप्र
प्रयोजकनेतिसापेक्षादमतेनोक्तमंडनादिमतेनुअन्यफलावलतार्शोल्विव्यापारएववपनस्तुप्राप्तस्तिद्वितोपर्याप्तयौगिकचूडाकरणादित्वाह्रपदः । अवक
चूडानिसामानाधिकरण्यवेयधिकरण्यविवक्षात्तदेनकेरीक्षिताप्रितनप्रयोगत्पोपपत्तोश्राप्यविनिगमकात्तुयथाचवैयधिकरण्यात्त्वपौरुस्याविसंवादवि
शेषात्तूलस्वविहेत्वनात्तथाप्यनेनैवोक्तगावधिदेके । अतिप्रसंगोपितधात्वविशेषसमभिव्याहारादेदेनियामकत्वादित्यपितेनैवोक्तं एवंवपद्यपिकोकेता
सर्पानियमात्पचत्यादिवज्जभयाविप्रयोगस्तुपापिविधौ नियोज्यविशेषसमभिव्याहारेवजेनतात्पर्यनियमात्समधिकरणव्यापारावच्छिन्नकृतावेवनियो तत्समवेत२
गा । कर्तातिविक्षरूपर्थावच्छिन्नप्रत्ययोपात्तव्यापारसमवायितारूपारव्यातानुराणवगम्यतइति कृतिसमवायिनएवविधित्रधात्वर्थावच्छिन्नकृतोस्वयं

कश्चितु दिस्यपं कर्त्तविधा१ प४

नियम२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रधानवाक्येनु विधिनांभकरणव्यापारावच्छिन्ननियोज्यप्रवृत्तेरेव वाक्यार्थताधात्वर्थवैयधिकरण्यात्तस्यैव कर्तृत्वविधेर्वा। आधानेनु मानांतरवशेन लोकाधुत्पत्ता
वा वैयधिकरण्यव्यापारावच्छिन्ननियोज्यप्रवृत्तेरेव वाक्यार्थ (यद्यपि) नानुगमस्व (इतिभ्रमः(४) यकर्तृत्वविधेर्वांगविशेषविधिवदमुख्यस्यानुसारेण प्रयोजकत्वमेव २

कर्त्राधाधिक्यप्रसंगः। यत्र तु धात्वर्थावच्छिन्नकृतेरन्यसमवायित्वमप्यपरिसंलक्षणांगावच्छिन्नकृतो प्रवृत्तिविशेषस्य विवक्षावैयधिकरण्यव्यापारावच्छिन्ने
कृत्यनभिधानात्तत्र मानांतरवशेन प्रयोजकत्वानुगमः। एवं चोभयत्र कर्तृदीपस्यापि लोकत्वगततत्रानुसारेणापुनर्विशेषादिवा वक्तैवतु प्रकांतानां
मतानुपपत्तिर्वोऽपविशेषसमन्विताहेतुव्यक्तिवाक्यवशेनैव प्रकृतनियोगमानलावाद्यधिकरण्यस्य करणादिपदेनावापारावच्छिन्नप्रवृत्तेरेव यथा
२।२ वाक्यार्थताप्युरेवगत समवायित्वेनस्वयं कर्तृतेतिनो यथापि प्रयोजकत्वस्थास्त्रार्थ। उपमेक्वा [illegible] नाय सूत्रे न्यायः। तत्रापि प्रयोजकव्या
पारधात्वर्थत्ववैयधिकरण्यव्यापारावच्छिन्नकृत्यनभिधानरूपहेतुप्रपालावृविणिक्षेवमयोजकव्यापारविधानात्। विवाहे तु तदनुत्पन्नेवा तत्रापि हि यच्च
पारधात्वर्थत्ववैयधिकरण्यव्यापारावच्छिन्नकृत्यनभिधानरूपहेतुप्रपालावृविणि [illegible] नियतो ऽयव्यवहारदर्शनात् कृतेस्तथापि धात्वर्थावच्छिन्नत्वावगमे विवक्षितनिचे
उपजीव्यत्वात् तत्र स्वीकारूपो करव्यापारएवधात्वर्थस्तु भावित्वात्पादिवैनियतो [illegible] तत्स्वार्थः। [illegible] गवामित्यादिवाक्ये योगेन तु ज्ञाः। एवं तत्र समानाधिकरण
ज्ञ वैयधिकरण्यव्यापारावच्छिन्नकृतेरेव वाक्यार्थत्वेन स्वयं कर्तृत्वेनैकार्थ्यवदेशसु संस्कारस्तापीत्वरूपत्वा [illegible] स्यापि अवस्थपेवान्वयः। मतीतरेपि वपनादिवन्
धात्वर्थावच्छिन्नकृतेरेव वाक्यार्थतया वरस्यैव कर्तृतानियोज्यवदेशसु संस्कारस्तापीत्व [illegible] व्यापारस्यैव संस्कार [illegible] प्रयोजकता। यदनुष्ठानविशेषकर्मानुष्ठानविवाहव्यापा
रूपार्थत्वादेव विधिरूपे अवश्यमन्वयरस्तु तस्य [illegible] पत्रव्यापारस्यैव संस्कारमेत्तिनष्टिः प्रयोजकता। यदनु [illegible] कृतेरेव संस्कारेतापयोजकव्यापाराव्यवच्छिन्नकृतेरेव वाक्यविशेषसंस्कारस्तापा कर्म०
रसमाचिकपयोतव्यापारसंप्रतिपत्तेरेव थक्षेनावच्छेदावच्छिन्नतिनिःष्पत्तिकृतेरेवसंस्कारेतापयोजक [illegible] तेभस्य एवं तापीत्वमानजनकतैव। एवं च ज्ञादवपीति [illegible] नहि ता
धनुरोधात्। तान् एवं संस्कारस्यापाधानमागात् [illegible] अथत्रिरवाकर्मतिप्रधानप्रयोजककर्तृभावविषयेगत्यागप्रयोजकनियमादारप्रयोजक
ता दोषप्रयोजकत्वस्याचाक्यार्थत्वात्तदुपनयपरेवितदनुगमः। [illegible] कार्यम् [illegible] यथासिद्धमानांतरवशा
त्वोपासनप्राप्तिरूपलक्षणानुगमस्तिमतं तथापि निवेद्याः [illegible] तदनियमात् [illegible] नपनानुकूलप्रयोजकव्यापारवशात्
प्रयोजकत्वमेवनास्त्रार्थस्तथाप्युपनयनेतथानांकिं विशेषः पुत्रस्यैवेति। लिंगात्रत्वाद्यथासिद्धत्वाभिनकर्तृत्वोपनयनानुकूलप्रयोजकव्यापारवशात् ७
लिंगनियोज्यस्य तु नाप्यनोप्तान्। नचापि समिदापानयंतां तान् तस्यैवाधिकारवलात् [illegible] एवं तथापि व्रतयास्य कालस्योपनयनपदार्थत्वा
उपपत्या तदुक्त्वाधीनीकरणादिव्यापारस्यविधेयत्वानुपपत्तेः। [illegible] भावेन वनिर्दोपनयनप्रयोजकव्यापारप्रतीता। शास्त्रस्वरसात् गतोपा

वा२ तेद् द्विषय२ न८

प्रयोजक वर्ष१३ ५१
मनहेतुव्यापारकर्तृत्वे चोपनयनेकर्तृत्वानिर्वाहात्। अथ [illegible] गमनहेतुव्यापारमात्रवाचित्वे तस्य चानुवाद्यत्वानुपानांतरानुसारेणानिरूढोपनय
नरूपविशेषसंक्रमेतत्कर्तृभूतास्वार्थसमन्वितात्मनापि नुस्तस्य स्वयं कर्तृत्वबाधात्प्रयोजकत्वमेव शास्त्रार्थस्तथाप्येतदविना। एवं सति अष्टवर्षं ब्राह्म
णमुपनयीतेत्युपक्रमवाक्येन। नाधिकरणवगतापि स्वकर्तृकोपनयनविधिसिद्धे। विशिष्टक्रिया विधेःकर्तृमात्रविधेर्वा पुनस्तत्रैवानर्थक्यात्। नचा
यमेवोऽस्तिविधिरूपक्रमवाक्ये तु तदनुवादेनाष्टवर्षत्वादिविधिरेवलाघवादितिपुत्रः। एवं सति कर्तृबोधात्पर्यवतदापनीतोऽसामीप्यप्रतियोगित्वविधा
मात्रोपादानापर्यस्य कर्तृत्वाभावप्रसंगात्। तदुपनायकवाक्यात्तदुपासने तु स्यात्तु स्वात्ताविशिष्टत्वात्वपरीत्यापातात्। अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति मू
लेविशिष्टश्रुतिविपर्ययप्रयोगात् मूले कृपतद्विपरीतवाक्योपक्रमनयनेविपरीतगोरवात्। नचोपक्रमवाक्यस्योत्पत्तिपरत्वेऽपि तस्मात्स्वयं कर्तृत्वप्रा
प्तेः प्रयोगाचार्यसंप्रतिव्याहारबलेन प्रयोजककर्तृत्वविधायकमेतद्वाक्यमित्यपि युक्तं। परस्मैपदबलेनतत्रापि प्रयोजककर्तृज्ञानावगमस्य लयो
कत्वात्। अथास्मदुक्तन्यायोपनयनयातस्याप्रयोजकत्वात्ततस्तदनवगतिरित्यत्वतेनत्रोपजीव्योत्पत्तिवाक्यस्वरसावगतस्वयं कर्तृत्वबहुवचनश्रु
त्यबाधेनैवरर्वगत्यावाक्यार्थवृत्तोपपन्नेतिबाधेनैव प्रयोजकलतात्पर्यबोधागात्रानबाधिकारानुरोधेन फिर कर्तृत्वावगमेनन्यथासिद्धं वाक्यव
लेनैकस्वरसबाधाद्बहुवचनाविरोधाद्वष्टकत्वा × सातदप्रतीत × मनीपवचकत्वा [illegible] कृतवाक्याद्वारकाधिकारस्योपकारोत्पत्तिवाक्यश्रुतिविध
रोधेनैतद्वाक्यगत बहुवचनश्रुतिविरोधेनवा प्रयोजकत्वान्तसामान्यतएव श्रुतेरधिकारस्य दुर्बलत्वात्। अन्यथा तत्प्रकरणविधेयस्यार्थकर्तृ
कृत्प्राधान्यव्यापारेगतेः। इष्टश्रामनीचेतु [illegible] ह्येवबाधोविनिगमकंचोक्तं तत्रैना प्रकरणोक्तिशास्त्रीयात्तरीयानन्यथासिद्धश्रुतिबलादेवबा
श्रीतश पब हुवचनाविरुद्धाद्वष्टत्वामनीयवदेवनत्वधिकारमात्रात्। विषयाधवांतरव्यापारस्य लिंगप्रकरणाभ्यामुपनयनेगतपात्रत्वविध्यापप
वलिंकुरपितत्र प्रयोजककर्तृत्वेनाधिकारस्यान्यथासिद्धोनविचारतबलाबल [illegible] स्यावश्यविषयः। विशेषाधिकृतेऽथ पाकेविनियोगेन्तावद्यापो
पपत्तेः प्रथमोपनीतानादरात्तत्त्वशास्त्रार्थसंभवइतिकर्त्रादिव्याख्यानमेवयुक्तं। एवं चोत्पत्तिविधायाधिपिः कर्तृत्वाकाम [illegible] उपजीव्यविरोधाद

२५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विनास्य पाक्षिक [illegible] लिंगमात्रमात्रं भिन्नाचार्य बोधकत्वेनिनुपन्यासः स्फुटं विपूर्वपक्षसाधनं मुखप्रत्युक्तेस्तत्प्रयोजकत्वे धिकप्रत्युत्पत्ति निपोगस्यापि नविबयत्वात्।
एवं चोपदेशी [illegible] विधिबलेन पूर्वोक्तनानाकर्तृविशेषतात्पर्यमानबलेनव्याप्तिः साक्षात्परंपरासाधारणोपनयनकर्तृत्वप्रयोजकव्यापारमात्र
स्याप्रात्ते रविधेयत्वेन वानुवाद योगाद्विहितोपनयनमात्रानुवादसिद्धेश्च स्वार्थिकत्वव्याख्यानमपि [illegible] प्राप्ते र्थे यथाप्राप्तितात्पर्यात्
उपनीयपुरुषः [illegible] व्यापार [illegible] तत्रच प्रयोजकव्यापारप्रतीतेः। [illegible] बलेनैव तत्र प्रयोजकव्यापारमात्र विधिपरतावर्त्तविशे
षसमाप्ते [illegible] ध्यापनकर्तृ [illegible] तत्रावार्थ कर्तृकव्यापारमात्रविधेरेव युक्तत्वात् अत एव [illegible] पाधि प्रकृतन्याय कर्तृकव्यापारावच्छेदका वश्यपाय
पेयो नापि [illegible] कर्तृकव्यापारानुवादो विधायकस्तु वाद कवैयधिकरण्यापत्तेः [illegible] तमोपहाने [illegible] पनयाग [illegible] तथैव विधे [illegible] व्यापारवि
तृ धिगौरवप्रसंग [illegible] स्वार्थिकत्वमावश्यकं [illegible] बलादेव गौरवप्रयोग [illegible] पानुशासनबले नस्वार्थिकत्वेव्यवस्थितं [illegible] सर्वान्
नानामातानुरोधेन [illegible] मात्रबाधा [illegible] उपाधिककर्तृत्वविधा [illegible] पासनपाचार्यत्वोपाधिकसाक्षात्त्वविधोपासने [illegible]
[illegible] हितोपनयनानुवादतात्पर्य [illegible] अध्यापना नीनीमानुरोध [illegible] स्वार्थिकत्वमात्र [illegible] तएवत्वगर्भाद [illegible] स्मादेरविनानन्वयः। [illegible]
[illegible] समीपमानं [illegible] बलेनयद्यपि तद्धारोपगमन हेतु प्रयोजकव्यापारस्योपनयनपदं योगरूढं तथापि सर्वगत्वात हेतुप्रयोजकव्यापारे
[illegible] व्यापारपर्यन्तं [illegible] व्यापारप्रयोजकव्यापारस्य [illegible]
[illegible] कर्तृकव्यापाराभिधाने [illegible] कर्तृ [illegible]
[illegible] सर्वत्र साक्षा
[illegible]
[illegible]
[illegible] कर्तृत्वविधा [illegible] २६ योगिन

कर्तृत्वविधानविचारः

तत्र घसाक्षात्कर्तृत्वविधायकमुख्य सामानाधिकरण्येनानार्थत्वौपचारिकत्वं शाखिव [illegible] व्यवस्थानुगमेनसाक्षात्त्वविधैव। वैयधिकरण्यप्रधानकृतिकर्मानुणधात
[illegible] तद्विधांतरोक्तवदेव। व्यापारावच्छिन्न [illegible] समवायेनुमानांतर [illegible] विजातीयप्रयोजककर्तृतानुगमः। उक्तसाक्षा
पर्यायि [illegible] तस्वपंकर्तृताविधा [illegible] त्वविधायां
[illegible] संस्कार [illegible] व्यापक [illegible] संस्कार्यमात्रकर्तृतायां तवापि [illegible] व्यापारा [illegible] नुअनुक्तैव
[illegible] परविरुद्धाभिधानं [illegible] उपनायपदेन [illegible] प्रयोजकव्यापारस्य [illegible] व्यवस्था
तोपनेपस्यचोपनयनेसाक्षात्कर्तृत्वबाधा [illegible] लिंगाभ्यां [illegible] प्रयोजकव्यापार [illegible] साक्षात्परंपरासाधारणाधि तदेववत
कत्वेसाक्षात् [illegible] आधिकाराज्ञा [illegible] व्यापार [illegible] त्वानित्य
कारस्यप्रयोजकव्यापारमात्रकर्तृत्वानुमतेन [illegible] मेव। [illegible] पाचार्योपगमन [illegible] न्यत्रमते। तृ
[illegible] तत्र [illegible] तात्पर्य [illegible] नानाधिकरण [illegible] कर्तृविशेषता तात्पर्यको [illegible] साक्षात्परंपरा
साधारणकर्तृत्वा [illegible] व्यवस्थानात् [illegible] वार्यत्वानि [illegible] लिंगमा
नमात्र [illegible] विरोधे प्रयोजकत्वात् [illegible] तात्पर्यक [illegible] व्यापार [illegible] सत्यपि
पात्रे व्यापारस्य समवायि [illegible] साधारणकर्तृत्वविधा [illegible] अनुगम [illegible] तीपमानं [illegible] दिकार [illegible] साक्षा
रण्याधिक्ता [illegible] कर्तृत्वसामान्यधीः [illegible] अधिकरण [illegible] कर्तृताया एवोपादाना [illegible] अतएव [illegible] इतिदेवदत्ता
घा [illegible] रूपकर्तृतायाः संसर्गमर्यादया [illegible] समानाधिकरण [illegible] कर्तृत्वं [illegible] व्यापारावच्छिन्न [illegible] लाकृ
त्वंच परंपराकर्तृत्वं एवंच [illegible] व्यापारो [illegible] व्यापारावच्छिन्न [illegible] आश्रयता
पकर्तृत्वसामान्यधीः [illegible] कर्तृत्वे [illegible] सामान्यबोधानुगमः। [illegible] प्रयोजक [illegible] कर्तृतानुगमो [illegible]
नां [illegible] एवंच [illegible] परंपराकर्तृत्व [illegible] तात्पर्यपरंपरा [illegible] कर्तृत्वविधा [illegible] धातु
[illegible] व्यापारावच्छिन्न [illegible] कर्तृत्वनिय [illegible] स्थलएव [illegible] विचार [illegible] म३
[illegible] साक्षात्कर्तृता [illegible] बाधो [illegible] समात्र बाधा। [illegible]
[illegible] तात्पर्यविधारणादिति [illegible] रूपबाधएव [illegible] ७

तदन्या ३ [illegible] साक्षात्त्वविधाप [illegible]
मेने १ द्वितीयामा २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८३५

शुभाजातिभौ... [illegible] सामानत्... करणवैलक्षण्यकरणादाप्यमेकस्यैव कर्तृत्वं
... [illegible] ...

सारंपत्री २

यैकैकतोनुवरदानविषयानन्यथासिद्धि... तिबलात्महाबाधेति। चोक्तं तत्र गताप्परे तद्बोधाहानतद्योपि आघपदार्थस्य तु आधीनावजा... संतत्र... तत्राप्य
नोभाव्युत्पत्त्यवसेनसंयोजकतानुगुणे चिन्त्या ... साधर्म्यस्य कर्तृत्व... गौरवं तापतद्योपि लिंगदर्शनतौल्यासंदेहे [redacted] विशेषस्या
पक्षमात्र शब्दे वनिर्णयः तत्तदनुरोधस्यथा लिंगहेतुलिंगरूपवेण्य [redacted] नुगमाद... वार्यत्वनियमस्थापकमान जावात्कर्तृविशेषसापक्षमाने तस्थैन
पेतुरेवस्मात्तत्परंपरासाधारण कर्तृतानिर्णयो विरोधिलिंगमानस्य तदनुरोधस्य अन्यथासिद्धेरनुगमइत्यादिमन्त्र... शिलत्वात्क्वचनाल्पधीवधारणात्सर्व
मेवस्तगवतो वाक्यविचारकी... तेरभाषापर्वस्य विधानमिति तस्यधर्मान्तरज्ञानम्... कर्तृत्वज्ञानसमर्थः स पावदततो महानविनयः। अतो र
सिद्धेः। न च तस्यापि व्यवस्था विदिकाचारस्यैवक्त तो वक्तृत्वं नाहि स्वतन्त्रस्य
फलभावनं च नित्यत्वरस्य काशकुत्स्ना वल्लवनमात्रमिति तेन काविसिद्धेः... वक्तृत्वम स्वापितेवोक्तं। तस्मान्नानालिंगमानानुपपत्तितकर्तृविशेषुनात्पमको
पीवर्त्तवास्तित्वप्रयोजकं। प्रशिष्टस्यापरयोरपि नानाविधलक्षणावरस्य... सिद्धिः पासन यासा... तत्परंपरासाधारणोपपन्न... तावगमे योग्यादि
सत्त्वस्य नानारूप नानामानबलेनैव विरोधि लिंगमानमात्रान्यथासिद्धि... अप्रयोग्यत्वे ते नेवक्तृमेपापितामहादेरधिकारान्तरानुगमे प्रिचानेनैवक्त्रने
नुः स्वयंकर्तृतानिरुक्तः। कृष्णः। अप्रमेयस्य जन्यादेश्च... जतेव ... निष्प्रतिद्वन्द्वितां नातिमीमांसाहूनकानने। विश्वनाथस्य हृदि स्वैरं विहरन्को
पीतिसर्वप्रमाणाविरोधेनैव स्थितं तत्त्वमिति पक्षमतिवर्धयतां। ॥निष्प्रति... सूरिस्तनुजन्मविश्वनाथोपाध्यायो निजयनुपनयनवादमीमांसा ॥ ११
ननामैतं॥ ॥इति श्रीमन्महामहोपाध्यायपदमापद्म...

१२०-

२९